

Klasik dönemde Devlet-i Aliyye maliyesinin gelirleri

Revenues of the Ottoman State in its classical era

Kutlu Dâne

Dr., Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye ABD, Türkiye, e-mail: kutludane@gmail.com

Öz

Osmanlı Devleti, ya da ayakta olduğu süre boyunca kendisine verdiği isimle Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, İslam Devleti sonrası Güneybatı Asya'da kurulan devletler içerisinde coğrafi genişlik ve süre bakımından özel bir yere sahip olmuştur. Memâlik-i mahrûse adını verdiği egemenlik alanındaki iktisadî artışı ele geçirmekte kullandığı mekanizmaların bir kısmını kendisinden önceki devletlerden miras almış, ancak bunlara özellikle klasik dönem sonrasındaki *esham* uygulamasında olduğu gibi özel katkılarda da bulunmuştur. Devlet-i Aliyye'nin klasik dönemi olarak adlandırılan ve yaklaşık 1300-1600 yılları arasını kapsayan zaman aralığı, devletin daha sonra çeşitli faktörlerin etkisiyle önemli bir dönüşüm geçirecek olan mâlî yapısının bir fotoğrafını çekmek için en uygun dönemdir. Bu çalışma da Devlet-i Aliyye'nin klasik dönemdeki mâlî yapısının en önemi bileşeni olan gelir kalemlerine odaklanarak bu betimlemeye katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, Devlet-i Aliyye, Maliye, Kamu Gelirleri, Timar, İltizam, Mukataa, Çift Resmi, Avarız, Cizye

JEL kodları: N45, H20

Citation/Atf: DÂNE, K. (2023). Klasik dönemde Devlet-i Aliyye maliyesinin gelirleri. *Journal of Life Economics*. 10(2): 75-99, DOI: 10.15637/jlecon.1954

Corresponding Author/ Sorumlu Yazar:
Kutlu Dâne
E-mail: kutludane@gmail.com

Bu çalışma, Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.
This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Abstract

Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, aka the Ottoman Empire, had a special place among all the states founded in the Southeast Asia, in terms of geographic scope and longevity. It inherited some of the means that it used in acquiring the economic surplus of what it called *memâlik-i mahrûse*, the lands within its borders, but it also made some contributions to this fiscal tradition, like the *esham* applications in the following periods. The classical era of the empire (1300-1600 AD), is the most appropriate time interval for those who wish to take a picture of its fiscal structure which transformed to a considerable extent following this era. Our study aims to contribute to this portrayal by focusing on the revenues of Devlet-i Aliyye, the most important components of its public finances.

Keywords: Ottoman Empire, Public Finance, State Revenues, Tax Farming, Muqataa, Extraordinary Taxes, Jizya

JEL codes: N45, H20

1. GİRİŞ

Devlet-i Aliyye askerî zümresinin ve onun oluşturduğu devlet teşkilâtının iktisadî alanda elde edilen artığın bir bölümünü elde etmesinin yolu, vergi vb araçlarla bu artığın üreticilerine başvurmaya idi. Devlet bünyesinde bu işle ihtisaslaşmış kesim, *bâb-ı defterî*¹ adı verilen maliye teşkilâtıydı. Coğrafi anlamda çok geniş bir alana yayılmış olan devlet topraklarının dört bir yanında örfî ve şer'î hukukun çizdiği sınırlar dahilinde faaliyette bulunmuş bu yapı, hem Devlet-i Aliyye'nin öncesindeki İslam devletlerinin uygulamalarını miras aldı hem de bunları başarılı bir biçimde günün koşullarına uygun bir güncellemeden geçirebildi, gerektiğinde çok yeni araçlar ortaya koymayı da başardı. Kuşkusuz, bu teşkilâtın şekillenmesinde, dönemin haberleşme ve taşıma teknolojisi ile coğrafi ve siyasal sınırların getirdiği sınırlamaların önemli bir rolü vardı. Timar ve merkez maliyesi ikiliğinin ortaya çıkması, merkez maliyesinde istenilen bir düzenliliğin bir türlü sağlanamamış olması, ayrıca merkez maliyesinin denetimindeki gelir ve gider kalemlerinin de buna bağlı olarak büyük rakamlara ulaşamamasında bu etkenlerin önemli rolü oldu (Çelik, 2006: 119).

Bâb-ı defterî, defterdar makamı, buna bağlı çalışan maliye kalemleri ve hazine müteşekkildi. Taşrada bu yapının uzantıları bulunurdu. Maliye, ülkenin tüm malî kapasitesine doğrudan hükmetmemekte, bunun yerine günümüz bütçelerindeki adem-i tahsis ilkesinin zıttı bir yaklaşımla, Devlet-i Aliyye'ye ait bazı gelirleri bir takım giderlere tahsis ederek yerinde kullanılmasını sağlamaktaydı. Bunun, nakdî müba-

delenin sınırlı olduğu bir toplumda rasyonel bir uygulama olduğuna kuşku yoktur.

2. GENEL ÇERÇEVE VE TAHSİL BİÇİMLERİ

Devlet-i Aliyye hazinesi, memâlik-i mahrûse de beliren zenginliğin bir kısmını, merkez ve taşra teşkilâtlarının yardımı ile sistematik bir biçimde ele geçirebilmekteydi. Bunu yaparken katlandığı yüksek maliyetler vergi toplamının etkinliğini tartışmalı kılarsa da, 17. yüzyıla gelene kadar devletin maliye alanında ciddi sorunlarla karşılaşmadığı söylenebilir.

Devlet-i Aliyye maliyesinde, kendisinden önceki İslam ülkelerinde olduğu gibi üç tür düzenli vergi vardı: (1) kırdaki ziraî üretimden ve hayvancılıktan (ürünün oranı olarak ya da toprak miktarı üzerinden) alınan vergiler, (2) kentteki zanaat ve ticaret faaliyetlerinden (pazarda satılan ürünler, dükkanlar, hamamlar, hanlar, dokuma-boyama-tabaklama gibi endüstriyel faaliyetler, ithal ve ihraç malları) alınan vergi ve resimler, (3) hristiyan ve yahudilerden alınan cizye. Dördüncü bir kalem olarak buraya düzensiz olarak alınan bazı vergiler eklenebilir (Hourani, 2005: 264-265). Tüm bu vergiler içerisinde devletin malî kaynağını asıl olarak oluşturana ziraat üzerine koyduğu vergilerdi². Bu kaynağı ticaretten aldığı vergilerle de zenginleştirirdi (Faroqhi, 2003: 15). Öte yandan, bir bütün olarak bakıldığında vergi sistemi, vergilerin çok sayıda farklı grubun ve işlemin üzerine konulmuş olmasından dolayı karmaşık bir yapıdaydı. Vergi oranlarının memâlik-i mahrûsenin farklı bölgelerinde farklı şekilde uygulanması da bu karmaşıklığı arttıran bir unsurdu (Coşgel, 2013: 3).

İlerleyen başlıklarda, bu karmaşıklığı bir ölçüde gidermeye yönelik olarak, Devlet-i Aliyye'nin elde ettiği tüm gelirler iki ana başlık altında kümelenecek ele alınmaktadır. Bunların ilki, tahsilatı merkez maliyesine intikal etmeyen ve dolayısıyla (müstesna durumlar dışında) îrâd ve masraf kayıtlarına yansıtılmayan gelir kalemleridir. Görüleceği üzere bu başlıkta yer alan gelirler, *tanım gereği* belirli hizmetlerin yerine getirilmesi karşılığında bu hizmetleri gören kişilere, hizmetin gerektirdiği harcamadan bağımsız olarak tahsis edilmişlerdir. İkinci başlıkta ise merkezileştirilen gelirler bulunur. Bunlar nakit gelirlerdi ve îrâd ve masraf kayıtları ile ilgili mahsûbâtlar (özellikle de ocaklık uygulamaları) istisna olmak kaydıyla³, hiç bir görevin karşılığı olarak tahsis edilmezler, asıl olarak merkez maliyesinin sorumluluğunda bulunurlardı.

Gelir kalemlerinin ayrıntılı analizine girişmeden önce, bunların tahsil edilmeleri ile ilgili bir kaç noktaya değinmek de gerekir. Yapılan ayırmada ikinci başlıkta yer alan gelirler çoğunlukla *iltizam* adı verilen bir yöntemle tahsis edilir, bu yöntemin işletilmesinin olanaklı olmadığı ya da istenmediği durumlarda ise *emanet* adı verilen bir başka yöntemle başvurulurdu. Bu iki temel yöntemin yanı sıra, bunların özelliklerini belirli oranda barındıran bazı uygulamalar da, cizye tahsili örneğinde olduğu gibi mevcuttu.

İltizam usulü aslında günümüzdeki taşeronluk uygulamasının vergi tahsili alanındaki bir benzeriydi. İki kavram arasındaki analogiyi tarihsel bağlamından koparmamaya dikkat ederek, modern dönem öncesi toplumlarda vergi tahsilinde bu tür araçların kullanılmasının oldukça yaygın olduğunu belirtmek yetinmek yerinde olur. Devlet-i Aliyye maliyesi de gelirlerini kalemiye mensupları marifetiyle çok geniş bir alanda tahsil etmenin getireceği zorluklarla uğraşmak yerine, bu işi (özellikle de yerel bağları güçlü) araçlara bırakmayı tercih etti. Bu usulde *mültezim* adı verilen vergi toplayıcılar, devlet güçlerinden de yardım alarak (İnalçık, 2017: 11) devlet adına bir dizi geliri tahsil ederek, hazine-i hûmayuna aktarırlardı. İltizamın köklerini İslam devleti dönemindeki *iktâ* sisteminde, özel olarak da bunun Mısır'daki uygulamalar sonucunda evrildiği iktâ'î-kabala uygulamasında bulmak

olanaklıdır. Bu uygulamada devletin bazı vergilerinin tahsiline talip olanlara (bunların asker olması gerekmezdi) bir caminin önünde yapılan açık arttırmalar ile bu görevler dağıtılabildi. Devletin bu görev karşılığında talep ettiği bedellerin yüksekliğinden dolayı, mültezimlerin ortaklıklar kurması icab ederdi. Bu açık arttırmaların sonucunda vergi toplama işi genellikle dörder yıllık dönemler için verilirdi (Çizakça, 2011: 58 - 59).

Devlet-i Aliyye maliyesinin iltizam uygulamasında ise devlete ait iktisadî işletmelerin çalıştırılması veya bir dizi verginin tahsili işi açık arttırma ile iltizama verilir, bu açık arttırmada geçerli süre (*tahvil*) ise genellikle üç yıl⁴ olurdu (Tabakoğlu, 1985: 122). İltizamlarla ilgili teklifler, bulunulan yere göre kadılara veya defterdarlara iletildi. Açık arttırmanın sonucu başkente yollanır ve burada da uygun bulunması durumunda iltizam hakkını alan kişiye buradan bir berat yollanırdı (Genç, 2000: 155). İltizamları almakta ki temel saikleri kâr elde etmek olan bu kişilere *mültezim* adı verilirdi. İltizamların sunduğu kârın kaynağı da, gelir kaynağından tahsil edilen tutar ile, mültezimin devlete ödediği arasındaki farktı. Öte yandan, mültezimler reaya veya askerî zümreden olabilirdi. Suriye'deki Şam Trablusu limanının buranın sancakbeyisine iltizam edilmesi örneğinde olduğu gibi (Faroqhi, 1993: 118) ilgili yerin idarecileri dahi mültezimlik yapabiliyordu. Bunun için görevlerinden ayrılmalarına gerek yoktu.

Mültezimler, iltizamları alabilmek için maliyeye kefil göstermek zorundaydılar (Karamursal, 1989: 202). Devlet-i Aliyye uygulamasında bu mekanizma, devletin iltizam yoluyla tahsil edeceği gelirlerin güvenliğini sağlaması anlamında önemli bir faktördü. Bu koşulu sağlamaya çalışan mültezimler başlarda mukataaların bulunduğu yerlerdeki küçük sermaye gruplarına başvuruyordu. Ancak zaman içerisinde bu kefiller topluluğu, İstanbul'da yoğunlaşmış bulunan *sarrafi* zümresini oluşturdu (Genç, 2000: 155). Diğer yandan, bahsedilen kefalet uygulamasının, kefillerin üstlendikleri riskin büyüklüğü düşünüldüğünde, aslında üstü kapalı bir ortaklığa işaret ettiği de savunulur. Bu yaklaşıma göre kefil, aslında *mudaraba* türü bir ortaklığın sermaye sağlayan (pasif) tarafıdır.

Klasik *mudaraba* ortaklığının aksine, burada birden fazla kefil ve sadece bir mültezimden oluşan bir ortaklık yapısı söz konusu olduğundan, mezkur ortaklığı en doğru şekilde tanımlayan terim çoklu *mudaraba* olacaktır. Yani birden fazla sermayedarın sermayesini işleterek kârı bunlarla paylaşan bir *mudarib* söz konusudur (Çizakça, 2011: 60 - 61).

Mültezimler ilgili gelir kaynağını işletme hakkını elde ettikten sonra mutlaka maliyeye belirli bir peşin tutarı (*muaccele*) yatırmakla mükelleftiler. Bu tutar mültezimin yıllık olarak ödemeyi taahhüt ettiği tutarın (*kıste-l-yevm*) %5'i ile %50'si arasında değişirdi. Yıllık ödemeler gerçekleştiği bu peşin kadarı göz önüne alınarak mahsup edilirdi. Peşin ödemeler, aslında mültezimin hazineye verdiği faizsiz bir kredi niteliğindedir. Ayrıca bu peşinler sayesinde Devlet-i Aliyye maliyesi gelir kaynaklarında meydana gelebilecek dönemsel dalgalanmalardan da bir ölçüde kendisini korurdu (Genç, 2000: 155 - 156). İltizamın bu özelliği, 17. yüzyıl ile birlikte ortaya çıkacak olan *toplü peşin satışlar ve malikâne* gibi uygulamaların yaygınlaşması ile beraber daha da ön plana çıkmıştı.

Mültezimler, belirlenen süre içerisinde kâr edebilecekleri gibi, zarar da edebilirlerdi. Üç yıllık süre, aslında mültezimlere *elverişli ve elverişsiz şartların birbirlerini etkisiz bırakacağı normal bir işletme süresinin* tanınmasını amaçlardı. İltizam süresi henüz dolmadan iltizama konu olan mukataanın gelirinde olağanüstü bir artış olması ve bu durumu farkedilen bir başka mültezimin, hali hazırda ilgili kaynağı işleten mültezimden daha yüksek bir fiyat önermesi durumunda, varolan mültezime, diğerince teklif edilen yüksek fiyattan devam etme şansı tanınır, bunu kabul etmemesi durumunda ilgili gelir kaynağının iltizamı yeni mültezime geçerdi (Tabakoğlu, 2016: 331 - 332).

İltizam usulününün bir istisnası, mültezim yerine *emin* adı verilen devlet görevlileri marifetiyle gelirlerin tahsil edildiği *emanet usulü* idi. Çoğu kez padişahın kapıkulu askerlerinin sipahileri arasından seçilen *Eminler*, ya da farklı bir adlandırmayla âmil veya *amaldârlar* (Suceska: 1985, 275), devletten maaş veya dirlik almakta, devlete ait gelir kaynaklarından elde edilen gelirin az veya

çok olmasından dolayı bir sorumluluk üstlenmemekteydiler (Tabakoğlu: 1985, 128). Genellikle, çeşitli nedenlerle mültezimlere çekici gelmeyen gelir kaynakları ile, yine çeşitli nedenlerle devlet tarafından mültezime verilmek istenmeyenler için emanet usulü kullanılırdı. Buna karşın eminlik kurumu her zaman iltizam usulünden büyük bir sapma olarak değerlendirilmemelidir. Konjonktürün elverişli olmadığı bazı durumlarda devlet yarı iltizam - yarı emanet yoluyla (*emanet ber-vech-i iltizam*) da gelir kaynaklarını işletmek isteyebilirdi. Bu durumda gelirleri tahsil eden (ya da kamuya ait işletmeyi idare eden) kişi yarı memur yarı mültezim gibi düşünülürdü (Tabakoğlu, 2010: 216). Ayrıca, eminler de zaman zaman aldıkları görevi mültezimlere havale edebilmekteydiler. Özellikle büyük mukataalarda eminlerin tahsilat işini kendilerinin yapmadıkları, bazı durumlarda yardımcı memurlar vasıtasıyla, ancak bazı durumlarda ise ikinci elden iltizama vermek yoluyla tahsilatı gerçekleştirdikleri görülür (Cezar, 1986: 22). Emanet usulüne kıyasla mültezimler hazine açısından çok daha çekici idiler. Bunun nedeni, bunların maaşlı memurlar olmaktan ziyade kâr peşinde koşan yatırımcılar olmaları ve maliyetleri her ne pahasına olursa olsun düşürmeye olan gayretleri idi. Ancak bu durumun reayanın lehine bir sonuç doğurduğu elbette düşünülemez.

Emanet uygulaması 16. yüzyılda iltizamda meydana gelen talep patlamasına paralel olarak oldukça daraldı ve daha çok, ilk kez iltizama konu olan bir mukataanın potansiyel gelirinin tespiti ya da geliri çok düşen ve alıcı bulamayan mukataaların işletilmesi ile sınırlı bir hale geldi (Genç, 2000: 155).

Diğer yandan, iltizam uygulaması asıl olarak Devlet-i Aliyye maliyesinin gelir kalemlerine ilişkin burada yapılan sınıflandırmada ikinci başlığı oluşturan, nakdî biçimde merkez hazineye girmesi beklenen gelirlerle ilgili olsa da, sadece bunlarla sınırlı değildi. Tımar sisteminde olduğu şekliyle bazı gruplara tahsis edilmiş olan gelirlerin tahsilatında da tımarlı sipahiler, özellikle de büyük dirliklere sahip olan sancakbeyiler, beylerbeyiler ve vezirler iltizam sistemini sıklıkla tercih eder, bu doğrultuda aynı Bâb-ı Defterî'nin yaptığı gibi bunlar da mültezimlerle

anlaşabilirlerdi. Genel olarak bakıldığında, yerelde alt düzeylerde mültezimlik görevini yapan kişiler ilgili yerlerin tanınmış ve zengin kimselelerinden olurdu (Ergenç, 2012: 97 - 98).

3. BELİRLİ BİR HİZMET KARŞILIĞINDA TAHSİS EDİLEN GELİRLER

3.1. Timar Sistemi

Devlet-i Aliyye'nin gelir kaynaklarının bir bölümü, hazine-i hûmayuna veya hazine-i hassaya nakit olarak girmeyip, elde edildikleri yerde bazı görevlilerin kullanımına tahsis edilir, bu tahsisatın karşılığında mezkur görevliler Devlet-i Aliyye'ye bir takım hizmetlerde bulunurlardı. *Timar* adını alan bu sistem, parasal ekonominin henüz çok gelişmediği, ulaşım olanaklarının ise oldukça sınırlı olduğu erken modern dönem öncesinin bir ürünüydü. Bu dönemlerde çoğunluğu aynî olarak toplanan vergi gelirlerinin nakli, nakde çevrilmesi, merkezî bir hazinede birleştirilmesi ve buradan dağıtılacak maaşlarla askeri zümreden olanların maaşlarının dağıtılması oldukça zordu (Barkan, 1975: 2) (Pamuk, 2007: 41). Timar sisteminde ilgili görevliler, kendi kapı halkları marifetiyle ya da mültezimlere başvurarak⁵ devlet tarafından kendilerine ayrılmış bulunan vergileri reayadan tahsil ederlerdi.

Öte yandan bu sistem Devlet-i Aliyye'nin öncülü sayılabilecek pek çok devletin uyguladığı ve olgunlaştırdığı bir sistemdi. Henüz antik dönemde, Hitit devletinde askerlere hizmetlerinin karşılığı olarak bu tür toprakların verildiği (Tabakoğlu, 2010: 55) göz önüne alınırsa, bu uygulamanın çok eskilere dayandığı savunulabilir. Bizans devletinin *pronoia* uygulaması da, bu tür bir tahsis rejiminin olgun bir formuydu. Bizans devleti Anadolu'daki topraklarına yerleştirdiği askerlerine belirli miktarlarda tarım arazisi tahsis etti. Askerler bir yandan merkez hazinesinden ücret alırken, diğer yandan da bu toprakların gelirlerini elde ettiler (İnalçık, 2003: 112).

Güneybatı Asya devletlerinde timar uygulamalarının benzeri usüller yerleşmişti. Örneğin Güney Arabistan'da İslam öncesi topluluklardan Main ve Sebe devletleri ile Himyerîlerde, tarım arazilerinin kabile reisleri, kumandanlar veya savaşta

ele geçirilen topraklar için de bunları işleyebilecek köylülere verildiği bilinir (Demirci, 2000: 43). İslam Devleti'nin kurulmasının ardından İslam Peygamberi, bazı kişileri İslam dinine kazanmak amacıyla bunlara *iktâ* adı verilen araziler verdi. Bunların bir kısmı özel mülk statüsündeydi ve bu uygulamanın bir amacı da yeni arazilerin tarıma açılmasıydı. Halife Ömer döneminde Irak ve Biladü's-Şam'ın ele geçirilmesinden sonra burada karma bir sistem uygulandı ve bu toprakların özel mülk toprak haline getirilmesi reddedildi. Sonuçta, özel mülk topraklar İslam Devleti'nin ilerleyen dönemlerinde Arabistan yarımadası ile sınırlı kaldı (Çizakça, 2011: 57) ve yeni ele geçirilen arazilerde iktâ sistemi zamanla yaygınlaştı.

İslam Devleti uygulamasında iktâ sistemi üç farklı şekilde ortaya çıktı. İktâu't-temlik adlı uygulamada, iktalar özel mülk olarak görülür, miras, alım-satım, hibe vb konusu olabilirdi (Gözübenli, 2000: 51). Bunların tarıma kazandırılacak arazilerde bulunması ve sahibinin iktâyı alması karşılığında düzenli olarak öşür vergisini ödemesi gerekirdi (Durî, 1991: 123). İktâu'l-istiğlâl adı verilen ikinci tür iktâda toprağın kiralınması ve sadece kullanım hakkının elde edilmesi söz konusuydu (Akgündüz, 2000: 449). Üçüncü iktâ türü olan *iktâu'l-irfâk* uygulamasında ise, tarım arazileri değil, kamuya açık pazar ve konaklama yerlerinden ile su rezervlerinden, yolların kenarlarında tezgah açmaktan kaynaklanan gelirler kişilere tahsis edildi (Gözübenli, 2000: 51).

İslam Devleti sonrasında, Abbasi iktidarının sonlarına kadar olan dönemde iktâ uygulaması toprakların *iktâu'l-vazife* adı altında idari görevlilere, kadınlara ve emirlere, maaşlarının ödenmesi ve buna karşılık vergi tahsilatını yapmaları amacıyla tahsis edilmesi şeklinde sürdü. Abbasilerin son dönemlerinde ise iktâların askerleşmesi olarak tanımlanabilecek bir süreç başladı. Bu dönemde askerlerin devlet idaresindeki etkilerinin artışına paralel olarak, bunların nakdî olarak büyük tutarlara ulaşan maaşları, bazı kaynakların iktâ şeklinde (*iktâu'l-istiğlâl*) tahsisi ile ödendi. Ancak iktâların askeri bir nitelik kazanması sürecindeki en önemli gelişme, 10. yüzyılda güneybatı Asya'da etkili olan Büveyhîler devletinin Irak'ı ve Abbasi halifeliğini de ele geçirmeleriyle

di. Bu gelişme sonucunda tüm siyasi yapıyla beraber iktâ sistemi de bir dönüşüm geçirdi. Askerî iktâ sistemine geçişin anahtarı bu devletin, daha önce her zümreden iktâ sahiplerine verilen ayrıcalıkları sadece komutanlara tanınmasıydı (Demirci, 2000: 44 - 45). Durî'ye (1991) göre, bu dönemde iktâ sahipleri birer istilacı olarak davranıp, ellerindeki topraktan kısa zamanda en yüksek vergiyi almaktan başka bir şey düşünmediler. Daha önceleri merkezî devlet tarafından yapılan sulama yatırımlarına bu dönemde önem verilmedi. Üstelik iktâ sahipleri, elde ettikleri vergi gelirlerinin bir kısmını merkezi hazineye aktarmaları beklenirken, bunu yapmaktan da imtina ettiler (Durî, 1991: 121). Burada önemli olan nokta, Büveyhîler dönemindeki iktâ uygulamasının, İslam Devleti uygulamasında görülen ve İslam hukukuna yerleşen temlik ve istiglâl iktâlardan farklı olmasıydı. Büveyhîlerin iktâ sistemi, ekilmemiş toprakların tarıma açılması gibi bir amaç içermemekteydi, hali hazırda sahibi ve çalışanları bulunan toprakların gelirlerinin askerlere ve kumandanlara tahsis edilmesi ile sınırlıydı. Sonuçta daha önce topraklarını zaten devletten kiralamakta olan ya da bu toprakların sahibi olan köylüler, bir anda iktâ sahibi askerlerin kiracıları oldular (Durî, 1991: 124 - 125).

Selçuklular, eski İslam Devleti topraklarının önemli bölümü üzerinde egemenlik inşa ettiklerinde bu iktâ sistemi ile karşılaştılar. Bu sistem, Selçuklu Devleti'nin o dönemki acil ihtiyaçlarını da sağlayabilecek bir nitelikteydi. Selçuklu Devleti, göçebe toplulukların askerî gücüne dayanarak kurulmuştu. Bunları merkezî bir devlet yapılanmasına adapte edebilecek bir dönüşüm gerekiyordu. Bir yandan göçebe toplulukları feodal bir yapılanmadan uzaklaştırabilecek, yağma ve çapul faaliyetlerini frenleyebilecek, onları merkezî devletin denetimi altına sokabilecek bir araç olarak iktâ sistemi uygundu (Turan, 1997: 309). Selçuklu sisteminde birden fazla iktâ türü görülse de, en yaygın olanı Büveyhîlerin geliştirdiği askerî iktâ sistemi oldu (Durî, 1991: 133).

Ancak Selçuklu iktâ sistemi merkezî bir yapıyı sağlama amacındaki devlet bürokrasisi açısından (Werner, 2014: 60) bazı engeller ortaya çıkardı. Selçuklu uygulamasını kendisinden önceki ve sonrakilerden farklı kılan, zaman içerisinde

de iktâların veraset yoluyla devredilmesi ve fiilî olarak iktâ sahiplerinin kendi arazileri üzerinde tam bir egemenlik tesis etmeleri oldu (Durî, 1991: 132 - 134). İktâları alanlar çoğu zaman bunlar üzerinde tam kontrole sahip hale geldiler, hatta kendileri de etraflarındakilere kendi bölgelerinden toprak tahsis ettiler. Ayrıca Selçuklu uygulamasında iktâ sahipleri merkez yönetime vergi gelirlerinden bir pay vermek zorunda da kalmadılar (Kucur, 2000: 47). Tüm bunlara reayanın, merkezin öngördüğünün çok daha fazlası bir vergi yükünün altında ezildiğini de eklemek gerekir (Werner, 2014: 60). Bunun sonucu olarak Selçuklu iktâ sistemi, Selçuklu merkezî devlet aygıtını değil, Türkmenleri ve Oğuz beylerini güçlendirdi. Ayrıca Selçuklu merkez idaresinin o dönemlerde amaçladığı şekilde bir Türk-Memlûk (merkezî köle ordusu, Devlet-i Aliyye'deki kapıkullarına benzer şekilde) kurulması da bu arada başarılı olmadı. Buna karşılık, Selçuklu iktâlarındaki Oğuz beylerinin sayısı binlere ulaşan süvarileri oldu (Turan, 1997: 313). Nihayetinde, devletin dağılma sürecinde bu topraklar giderek artan oranda özel mülk haline geldiler ve buradan *malikâne-divanî*⁶ adı verilen bir toprak rejimi doğdu (Kucur, 2000: 49).

Selçuklu Devleti'nin dağılmasında etkili olan bu süreç, Rum (Anadolu) Selçuklu Devleti ve Devlet-i Aliyye'nin iktâ sistemlerinin şekillenmesinde etkili oldu. Selçukluların son dönemlerinde ve onları takiben Zengîler ve Eyyubîlerde iktâlar miras yoluyla aktarılabilir bir nitelik kazanmış, sistemde yetiştirilen askerler fiilen iktâ sahibinin askerleri haline gelmişlerdi (Durî, 1991: 134). Bu yüzden hem Rum Selçukluları devleti hem de Devlet-i Aliyye, iktâların alanlarını daraltarak aşiretçi eğilimleri zayıflatmaya gayret ettiler (Tabakoğlu, 2010: 116). Bunda Rum Selçukluları başarılı olamadılar. Toprakları giderek artan oranda özel mülk haline dönüştü. Bu durum askeri gücü de zaafa uğrattı. Moğol istilasının kapısını açan Köseadağ savaşında bu yüzden Rum Selçuklu ordusunun önemli bir kısmı paralı askerlerden oluşmaktaydı. Devlet-i Aliyye ise, Rum Selçuklu Devleti'nden miras aldığı iktâ sistemini geliştirdi. Devlet idarecileri, berat yenileme ve teftişleri kullanarak, büyük iktâları ortadan kaldırdı (Tabakoğlu, 2010: 229). Bunu yapması Rumeli'deki topraklarına kıyasla

Anadolu'da çok daha zor oldu. Anadolu'da tarım arazileri üzerinde devletle özel kesim arasındaki mülkiyet mücadelesi çok daha çetindi. Timar sisteminin Devlet-i Aliyye'nin temel bir kurumu olacak bir biçimde yaygınlaşabilmesi, merkezî devletin Anadolu'daki bu mücadeleyi kazanmasından sonra gerçekleşebildi (Pamuk, 2007: 41 - 42).

Dolayısıyla Devlet-i Aliyye iktâ sistemi, Selçuklu'yu yıkılışa taşıyan iktâ uygulamalarının zaaflarından arınmış bir uygulama olarak görülebilir. Devlet-i Aliyye idarecileri, kendilerinden önceleri bu sisteme verilen iktâ adlandırması yerine Türkçe'de bakım ve ilgi anlamlarına gelen *timar* veya *dirlik* kelimelerini kullandılar⁷ (İnalçık, 2012: 168). İlk olarak 14. yüzyılda 1. Murad'ın padişahlığı döneminde başlatılan bu uygulamanın o dönemki amacı Devlet-i Aliyye egemenliği altındaki beylerin merkez maliyesi üzerindeki kaynak baskılarını hafifletmektir. Ancak timar sistemi zaman içerisinde köylülük üzerindeki denetimin de önemli bir aracı haline geldi (Karpat, 2006: 226).

Bu sistemde, devletin soyut mülkiyeti (daha doğru bir ifadeyle denetimi, *rakabe*) altındaki topraklar⁸, *timarlı sipahi* adı verilen eyalet askerlerinin gözetiminde, bu toprakları kullanma (*intifâ*) hakkına sahip köylüler tarafından işletilirlerdi (Tabakoğlu, 2016: 417). Timarlı sipahilerin yerini bazı durumlarda sivil bazı görevler üstlenmiş idareciler alırdı. Dîvan-ı Hûmayun üyeleri, sancakbeyiler ve beylerbeyiler gibi üst düzey idarecilerin yanı sıra, daha alt kademelerdeki sivillere de timar benzeri mekanizmalarla gelir tahsis olanaklıydı. Örneğin kentlerdeki ihtisab vergilerini tahsil eden muhtesib adlı görevliler ya da kadılar içerisinde herhangi bir askerî görevi bulunmayanlara, ayrıca imam, hatip ve müezzinlere de timar tevcih edilebilmekteydi (Beldiceanu, 1985: 35 - 36).

Bu sistemde sipahilere, yani süvari subaylarına, belirli sayıda askerle devlet ordusuna hizmette bulunmaları karşılığında kendi denetimlerindeki⁹ tarım topraklarından vergi toplama ve bunları tasarruf etme hakkı tanındı (Hourani, 2005: 263). Bunların temel görevi, savaş zamanlarında orduya *cebelü* adı verilen silahlı ve zirhli süvarileri temin etmek (Karamursal, 1989: 130) ve se-

fer boyunca bunların yiyecek ve giysi dahil tüm ihtiyaçlarını karşılamaktı (İnalçık, 2000: 131). 16. yüzyılın sonlarında Avusturyalılara karşı girişilen savaşlarda Devlet-i Aliyye ordusunun tüfek kullanan merkezî birliklere ihtiyacı ortaya çıkana kadar bu askerler savaşlarda temel bir unsur olarak görev aldılar (İnalçık, 2012: 169). Timarlı sipahiler ayrıca buldukları yerlerde güvenliğin sağlanmasından, yardıma ihtiyaç duyanlara yardım edilmesine, hatta iyi cins hayvan yetiştirilmesine kadar pek çok konuda da yararlılık gösterirlerdi (Karamursal, 1989: 145).

Tezkireli timar adı verilen timar türünde timarların sipahilere dağıtımı (tevcihi), sultanın berati ile olurdu (İpşirli, 1999: 242). Tezkireli bir timarın tevcih edilmesi için timarın bulunduğu yerdeki sancakbeyi, merkez maliyesine bir tür tavsiye mektubu yollar ve ilgili kişiye timar tevcih edilmesini isterdi (Solak, 2013: 110). Buna karşılık, Rumeli'deki beylerbeylerinin 5.999, Anadolu'dakilerin ise 2.999 akçaya kadar gelire sahip timarları dağıtma yetkisi bulunurdu (İnalçık, 2003: 118). Bunlar ise *tezkiresiz timar* olarak adlandırılırdı (İpşirli, 1999: 242).

Kendilerine gelir tahsis edilen her idarecinin bu kaynaklarla ücretini ödediği *kapı* halkı olurdu. Timarlı sipahilerin kapı halkının bir kısmı önceki paragraflarda bahsedilen cebelülerdi ve askerlik işlerine bakarlardı. Diğer bir kısmı ise, *oğlan (gulam)* adı verilen görevlilerdi. Bunlar, sipahinin şahsi hizmetlerinin görülmesinden sorumluydular. Gulamlar cebelü haline gelebilir, cebelüler de timar sahibi olabilirlerdi (İnalçık, 2003: 88 - 90). Kapı halkının etrafında kümelendiği askerî zümre üyesine tahsis edilen gelir ne kadar yüksekse, kapı halkının sayısı da o kadar yüksek olurdu. Bu, aynı zamanda daha büyük siyasi güce anlamına da gelirdi. Kuşkusuz bu gücün en tepesinde 16. yüzyıl itibarıyla 100 milyon akça geliri bulunan padişahın, sayıları 15.000'e ulaşan kapı halkı (saray halkı) yer alırdı (Kunt, 2018: 147).

Başlarda, timarlı sipahiler arasında Türk ve Müslüman kimliğine sahip bulunan gönüllü ve akıncılar sıklıkla görülseler de, sonraları azınlıkta kaldılar. Şöyle ki; enderûn ve bîrun'da görev yapan içoğlanlarının terfiler sonucunda ulaşabildikleri en üst merteye de bu timar ve zeametlerdi. Bu anlamda, 15. ve 16. yüzyıllar-

da, yani timar sisteminin en olgun biçimiyle uygulandığı dönemde timarlı sipahilerin büyük kısmı yeniçerilere benzer şekilde kul kökenliydi. Bu olgunluk döneminde, müslümanlardan sadece savaşlarda yararlılık gösterenler ve uç beylerine timar verildi (İnalçık, 2003: 88 ve 119). Öte yandan reayanın da timar sahibi olması olanaklıydı. Ancak bu durum nadiren görülürdü ve bunların köken itibarıyla askerî zümreden olmamalarına dayanılarak timarlarının ellerinden alınması da mümkündü (Acun, 2002: 906).

Her timarlı sipahinin timarının *kılıç* adı verilen bir çekirdek kısmı vardı. Timarın bu bölümü, 3000 ile 6000 akçe arasında gelir sağlardı (Karamursal, 1989: 199). Bunun yanı sıra, timarlı sipahilerin görevlerinde yararlılık göstermeleri durumunda, kendilerine sunulan timar arazilerinin boyutları büyürdü. Bu büyüme, *terakki* adı verilen ilavelerle yapılırdı. Ancak, bu terakkiler timarın yenilenmesi (timar sahibinin oğluna vb aktarılması gibi) durumunda timarın yeni sahibine aktarılabilir değildi, büyüyecekleri bir üst sınır vardı ve aynı zamanda, timara komşu arazilerden de verilmezdi (Tabakoğlu, 2010: 230). Ayrıca timar sahibi öldüğünde timar oğullarına olduğu şekliyle miras kalmaz, bunlara değeri babalarının timarına göre belirlenen başka bir timar tahsis edilirdi (İnalçık, 2003: 119).

Timar sahibinin kendi timarında yer alan çift-hanelerden belirli vergileri toplama hakkının yanı sıra, kanunnamelerle doğrudan kendisinin ziraat yapması için ayrılan arazileri de bulunurdu. *Hassa çiftliği* ya da *hassa-i sipahiyye* olarak anılan bu topraklar bir ya da iki çift büyüklüğündeydi. Bazen hububat tarımı yapılan araziler yerine meyve bahçeleri, hatta denizcilik yapılan yerlerde dalyanlar da *hassa çiftliği* olarak verilir. Bunları timar sahibi kendi işletmez, köylüleri geçmişten kalan angarya uygulamalarına başvurarak çalıştırabilir, reyadan birine tapu bedeli karşılığında kiralayabilir veya ortakçı (yarı) olarak anlaşılabilir, son olarak da iltizama verebilirdi (Beldiceanu, 1985: 49 - 57).

Reaya ile timarlı sipahi arasındaki ilişkiler kanunnameler vasıtası ile düzenlenirdi (Tabakoğlu, 2016: 420). Timar sistemi ile tarımsal üretimle ilgili başlıkta izah edilen çift-hane sistemi arasında önemli bir bağ mevcuttu. Reaya (veya ortakçı

kul) bu sistemde timarlı sipahi veya diğer idarecilerin, ayrıca bunların kapi halkının toplumsal üretime doğrudan katılmaksızın yaşamlarını sürdürmelerine olanak sağlayan iktisadî fazlalığı yaratan kesimdi. Reayanın timar sistemdeki görevi toprağı boş bırakmamak, işlemek ve vergisini timarlı sipahiye ödemektir. Bunu yapmadığı zaman toprak elinden alınır. Yine, reayanın toprağı terk etmesi de yasaklanmıştı. Timar sahipleri reyadan alacakları ürünü, bizzat reyanın en yakın pazar yerine ulaştırmasını isteyebilirdi¹⁰ (İpşirli, 1999: 241), fakat olağan durumda reyanın ürünü timarlı sipahinin ambarına taşınması gerekirdi (İnalçık, 2018: 320). Reaya, sipahi için çok önemliydi. Bunun nedeni, tarım topraklarının bunları işleyecek nüfusa oranla fazla olmasıydı. Kendisine tahsis edilen tarım arazilerinde mukim reaya toprağı terk ettiğinde, sipahinin gelirinde azalma olurdu ve bu yüzden sipahiler arasında birbirlerinin reayasını kendi topraklarına çekebilmek anlamında bir mücadele de olurdu (İnalçık, 2003: 115).

Timar sisteminde bir diğer önemli nokta, en düşük etkin toprak büyüklüğünün korunmasıydı. Yukarıda ele alındığı şekliyle, bir çiftçi hanesi için bir çift öküzle sürülebilecek bir tarla olarak düşünülebilecek olan bu büyüklüğün miras yoluyla bölünmesi de olanaklı değildi. Bu yüzden, timar dahilindeki arazileri işleyen köylüler öldüklerinde, bunların toprakları mirasçıları arasında paylaştırılmaz, en büyük oğlan çocuğa bırakılırdı. Timarlı sipahiler, geride kalan fertlere yeni arazi bulmakla sorumlu tutulurdu (Tabakoğlu, 2010: 230 - 231). Başlarda kadınlar eşleri öldüğünde, sadece yetişkin olmayan çocuklarının vasisi olarak bu toprakların mirasçısı olabilmekteydiler. Ancak 16. yüzyılın sonlarından itibaren, özellikle bu dönemde yaygınlaşan çift bozma uygulamaları sonucunda bu kısıtlama yumuşatıldı. Yerleşmiş aileleri toprakta tutmak amacıyla kadınlar da çiftlik sahibi olabildiler (Faroqhi, 1993: 300).

Devlet-i Aliyye uygulamasında üç farklı tür timar mevcuttu. Bunların ilki, yıllık geliri 20.000 akçaya kadar olanlardı ve ayrı bir isim almaz, doğrudan timar adıyla geçerdi. Bu tür bir timara sahip olan bir kişi, yıllık gelirinin her 3.000 akçası için bir cebelü asker yetiştirmekle yükümlüydü.

Yıllık geliri 20.000 akça ile 100.000 akça arasında olan timarlara *zeamet*, 100.000 akçadan yüksek olanlara ise *hâs* adı verilirdi. Hâs ve zeamet sahipleri, yıllık gelirlerinin her 5.000 akçası için bir cebelü asker temin etmekle yükümlü kılındılar (Karamursal, 1989: 200).

Hâslar ise iki türlüydü. Bunların ilki, aşağıda tahsis edilmeden merkezileştirilen gelirler arasında açıklanacak olan, padişaha ait bulunan ve gelirleri hazine-i hûmayun tarafından tahsil edilen *havass-ı hûmayun*lardı. Diğeri ise padişah dışındaki idareci zümreye (vezirler, beylerbeyiler ve sancakbeyiler) verilen *havass-ı vüzerâ* ya da diğeri adıyla *havass-ı umerâlardı* (İnalçık, 2012: 159). Bu ikisine ek olarak padişahların anneleri, kızları, eşleri ve kardeşleri, *paşmaklık* adıyla kendilerine tahsis edilmiş hâslara sahiptiler (Yediyıldız, 1999: 445).

Hâslar askerî zümrenin merkez ya da eyalet idaresinde görev alanlarına hizmetlerinin karşılığı olarak verilirdi. Sadr-ı âzamların hasları 1.200.000 akçalık olurdu. Beylerbeyilere verilenlerin gelirleri yılda 600.000 ile 1.000.000 akça arasında, sancakbeyilerinkiler ise 200.000 ile 600.000 akça arasında değişirdi. (Sair timar sahiplerinin timarlarının yıllık geliri ise yıllık ortalama 2.000 akçe kadardı.) (İnalçık, 2003: 119). Hizmetlerinden emekliye ayrılanlara tekaüt hâsları tevcih olunur, ellerindeki haslar ise yerlerine gelen yeni görevlilere bırakılırdı. Öte yandan, timar sahipleri yararlılık göstererek elde ettikleri hisselerin toplamı 20.000 akçayı geçtiğinde, askerî statüleri değişmese de bir zeamet sahibi haline gelmiş olurlardı. Ancak bu tür zeametlerdeki kılıç bölümü yine bir timara ait olurdu ve terakkiler geri alındığında bunun sahibi yine bir timar sahibi olmayı sürdürürdü (Afyoncu, 2013: 163). Görüldüğü üzere, timar sistemini oluşturan farklı timar türleri arasında büyük farklılıklar vardı. En alt türü oluşturan timarların yıllık getirilerinin düşük olmasının nedeni, bunların malî kapasitelerinin sınırlılığydı. Bunların büyük kısmı sadece bir kaç köy büyüklüğündeydi ve bu yüzden de aynî vergi olarak reayadan alınan tahıl ekseriyetle timarlı sipahi, ailesi ve kapı halkı tarafından tüketilirdi (Faroqhi, 1993: 236)

2. Mehmed dönemine kadar olan timar defterlerinde zeamet terimi görülmez, buna karşılık,

kendisine zeamet verilen askeri sınıf mensubunu ifade etmek üzere *zaim* kelimesinin kullanımına rastlanır. Bu durum, henüz hâs ve timarlardan farklı bir dirlik türü olarak bu döneme kadar zeametlerin tam olarak ortaya çıkmadığını gösterir (Afyoncu, 2013, 162). Zeamet ifadesi daha sonraları savaşlarda üstün başarı göstermiş olan timarlı sipahilere, ayrıca merkez bürokrasisinden dîvan çavuşları, müteferrikaları ve katiplerine tahsis edilen araziler için kullanıldı (Yediyıldız, 1999: 451).

Öte yandan, Devlet-i Aliyye eyalet sisteminde önemli bir denge kurucu unsur, beylerbeyiler, sancakbeyiler ve hatta subaşaların sahip oldukları has ve zeametlerin tek bir büyük arazi şeklinde değil, beylerbeyiler için eyaletteki her sancakta, sancakbeyiler için her kazada, subaşalar için de her köyde dağınık bir şekilde verilmesiydi. Bu şekilde, hem bu görevlilerin denetlediği alan en çoklanır, hem de bu görevlilerin sahip oldukları gücün coğrafi olarak dağıtılması sağlanırdı (İnalçık, 2003: 122).

Ülkenin toplam tarım arazileri stoğu içerisinde timar arazilerinin oranının Kanuni döneminde %87'ye ulaşmış olması (Tabakoğlu, 2010: 231), timar sisteminin gelirlerini de içeren 1527-28 yılı bütçesine göre merkez bütçesine giden gelirlerin toplam devlet gelirleri içerisinde sadece %46'lık bir paya sahip olması (Çakır, 2006: 167) gibi örnekler, timar sisteminin malî önemine işaret eder. Mısır'dan aktarılan gelirler dışında bırakıldığında, timar sisteminin olgunluk döneminde devlet gelirlerinin yarısı, sayıları 37 binin üzerine çıkan timar ve bunun türevleri vasıtasıyla belirli gruplara tahsis edilmiş durumdaydı. Bunların içerisinden 27 bin kadarı, beraberlerinde getirdikleri askerlerle birlikte 70 ya da 80 bin kişilik bir atlı kuvvet oluştururdu. Aynı dönemlerde kapıkulu askerlerinin sayısının 27 bin kişi olduğu düşünülürse (Yediyıldız, 1999: 451), Devlet-i Aliyye'nin askerî gücünün önemli bir kısmının timar sistemi vasıtasıyla elde edildiği anlaşılır.

Fakat, timar sisteminde bir takım sorunlar da zaman içerisinde ortaya çıkmıştı. Bunların başında, angarya uygulamaları gelirdi. Timar sisteminde reaya, vergileri aynî olarak ödemekle beraber, aynî vergiyi oluşturan ürünleri sipahi için pazara götürme ve burada satmakla da yükümlüydü.

Burada sipahinin köylüleri, ürünlerinin en yüksek fiyatı alacağı çok uzak pazarlara taşımaya zorlaması önemli bir sorundu. Yine, sipahinin emrinde inşaat işleri gibi işlere zorla görevlendirilmesi de rastlanan bir durumdu. Tımarlı sipahiler, tarlaya gelerek kendi paylarını almadan önce köylülerin hasatı kaldırmasını genellikle yasaklamakta, aksi takdirde köylülerden belirli bir para cezası tahsil etmekteydiler. Bu durum, zaman zaman hasatın tarlada çürümesine bile neden olurdu (Faroqhi, 1997: 62). Bir diğer sorun ise, sipahilerin tapulu arazileri reayanın elinden almak istemesiydi ve sipahinin her tapu verişinde tapı resmini tekrar alacak olmasından kaynaklanırdı (İnalçık, 1993: 14-15). Henüz 15. yüzyıldaki bazı fermanlardan sipahilerin ve beylerin ayrıcalıklarını kötüye kullandıkları anlaşılır. Özellikle, sipahilerin öşür vergisini nakde çevirerek almaya çalışmaları, çeşitli bahanelerle köylülerin evlerinde kalmaları ve hayvanlarını bedavadan besletmeleri, kanunnamelerde olmayan vergiler salmaları (İnalçık, 2003: 116) bu anlamda dikkate değer sorunlardı.

3.2. Tahsis Edilen Gelir Türleri

Reaya ile tımar sahipleri arasındaki ilişkileri sancak kanunnameleri düzenlerdi. Bunlar, adlarından da anlaşılacağı üzere sancak bazında farklılık gösteren bazı uygulamalar içerirler, memâlik-i mahrûsenin tamamında uygulanacak genel bir yapı sunmazlardı. Tımar sistemi kapsamında ilgili sancakta hangi vergilerin hangi miktar ve oranlarda tahsil edileceğini de bu kanunnameler düzenlerdi (Öner, 2005: 78). Bu bağlamda aşağıda tımar sistemi ve bunun türevleri üzerinden hizmet karşılığı belirli kişilere tahsis edilen gelirler sıralanırken, tımarın uygulandığı yerlerin genel bir ortalaması sunulmakta, bazı farklılıklara yeri geldiği ölçüde değinilmektedir.

Devlet-i Aliyye tımar sisteminde tahsil edilen vergilerin önemli bir bölümü, kökenini İslam Devleti'ndeki haraç¹¹ vergisi uygulamasından almaktaydı. Bu vergi, Halife Ömer zamanında iki şekilde tahsil edilmişti. Birincisi, üründen bağımsız olarak tahsil edilen *harac-ı muvazzaf*, ikincisi ise topraktan elde edilen ürünün bir kısmının vergi olarak alındığı *harac-ı mukaseme* idi¹² (Kallek, 1997: 72). İki uygulama da Devlet-i Aliyye maliyesinde kendilerine yer buldu. Harac-ı

mukaseme vergileri çoğunlukla aynî olarak ödenirdi. Ayrıca, aynî vergi ödemesini yapan, yani ürününün bir kısmını tımarlı sipahi için ayıran köylünün mükellefiyeti bununla sınırlı kalmaz, yukarıda da belirtildiği üzere, aynı olarak teslim ettiği ürünleri en yakın pazara götürerek sipahi için satmakla da mükellef kılınırdı. Buna karşın, mahsulün pazarda bir gün içerisinde satılmaması durumunda bu mükellefiyetin sona erdiği, (Tabakoğlu, 2010: 231) dolayısıyla mamüllerin en azından artan bölümünün pazarlanması işini sipahilerin veya bunların görevlendirdikleri kişilerin yaptıkları anlaşılır. Dolayısıyla, aynî olarak toplanan vergilerin nakde çevrilmesi ve böylelikle tımarlı sipahilerin harcama yapabilmeleri ihtiyacı, bunları, yaşadıkları bölgelerin piyasaya en fazla yönelen ve en fazla para kullanan bireyleri haline de getirmişti (Pamuk, 2006: 28). Harac-ı muvazzaf vergileri ise nakdî vergilerdi. Uygulamada mekan itibarıyla bazı farklılıklar olsa da, müslüman reayadan toplamda 22 akça, gayrimüslim reayadan ise 24 akça olarak tahsil edilirdi (Akdağ, 1979: 512).

3.2.1. A'şâr / Öşür

Topraktan elde edilen ürünün belirli bir yüzdesi olarak tahsil edilen başta öşür olmak üzere tüm vergiler, kaynağını İslam vergi hukukundaki harac-ı mukasemeden alırdı. Devlet-i Aliyye tarafından ziraat ürünleri üzerinden alınan vergilerin genel adı, öşür / a'şâr¹³ idi. Hem müslümanlardan hem de gayri müslimlerden aynı şekilde alınan bu vergiler, tarımdan kaynaklanan artığa el konulması hususunda büyük tarihsel öneme sahip oldular.

Öte yandan, öşür vergisinin bir zekat çeşidi olan öşür ile bir ilgisi bulunmamaktaydı. Nitekim, 1. Süleyman döneminde şeyhü'l-islam Ebu Suud Efendi tarafından, tımarlı sipahiler tarafından tahsil edilmiş olan verginin aslında öşür değil, haraç olduğu net bir şekilde ortaya konulmuştu (Akgündüz, 1990: 176). Bu karışıklığın nedeni, zekat olmayıp harac-ı mukaseme kapsamında bulunan öşür vergisinin de genellikle diğeri gibi 1/10 oranında alınması, öşür kelimesinin de Arapça'da 1/10 kesirinin adı olmasıydı¹⁴ (Akdağ, 1979: 512). Oran yapısı da aslında bu duruma bir kanıt olarak gösterilebilir. Genellikle bunların üründeki payları %10 kadar olmuştu. Buna

karşılık, arazinin verimlilik durumuna göre bu verginin oranı yer yer %50'yi dahi bulmaktaydı. Oysa zekat olarak ödenen öşürde oranlar %5 ile %10 arasındadır. Vergi olan öşür, devlet tarafından başlangıçta timar sisteminde, daha sonraları ise merkezi olarak tahsil edilmiş iken, İslam kurallarına göre bireylerin tarım mahsullerinden vermek zorunda oldukları zekat anlamındaki öşürün ödenmesi ise kendilerine bırakılırdı.

Öşür vergisi, aynî olarak tahsil edilirdi (Werner, 2014: 395). Normal koşullarda reayadan nakdî olarak istenmesi yasaktı (Tabakoğlu, 2016: 428). Buna karşılık, zaman zaman, bu verginin nakden tahsil edildiğine de rastlamak olanaklıdır. Vergi konusunu oluşturan mahsul, çiftçi tarafından pazara götürülür ve timarlı sipahi için nakde çevrilirdi. Padişah haslarında ise öşür vergisinin toplanması emanet usulü ile yapılır, bazı durumlarda, iltizam usulü de uygulanırdı (Karamursal, 1989: 168). Diğer yandan, öşür tahsilatında ilgili verginin yanı sıra *sâlâriyye* adı verilen ve vezir, kumandan vb görevlilere aktarılan bir ilave pay da tahsil edilirdi. Bu pay genellikle öşür ödemesinin dörtte biri kadardı (Faroqhi, 1993: 237). 1. Süleyman Kanunnamesi'nde, sâlâriyyeye ek olarak bir de *yemlik* adıyla başka bir ek ödeme daha alınmaya başlandığı belirtilerek, zaten sâlâriyyenin yemliğin bir karşılığı olduğu ifade edildi ve bu ikinci ödemenin tahsili yasaklandı.

Öşür vergileri, ürünlere göre farklılık gösteren şu vergilerden oluşmaktaydı: *Resm-i bahçe* (meyva bahçelerinden alınan vergi), *resm-i bağ* (üzümden alınan vergi), *resm-i bostan* (karpuz ve salatalık gibi ürünlerden alınan vergi), *resm-i fevakih* (meyvelerden alınan vergi), *resm-i kevar* (turfanda meyvelerden ve soğan, sarmısak vb mamülden alınan vergi), *resm-i kovan* (bal üzerinden alınan vergi), *resm-i pembe* (pamuktan alınan vergi), *resm-i harir* (ipekten alınan vergi) ve *resm-i şıra* (şaraptan alınan vergi) (Karamursal, 1989: 169). Bunların yanı sıra 17. yüzyıldan itibaren yapılan tütün ekimi de öşür vergisinin konusunu oluşturdu ve tütünden alınan öşür de timar sahipleri tarafından tahsil edildi (Karamursal, 1989: 195).

3.2.2. Adet-i Ağnam Ve Otlak-Yaylak-Kışlak Resimleri, Ağıl Resmi

Ürün üzerinden alınan vergilerin ikinci alt grubunu ise hayvanlardan alınan vergiler oluştururdu. Bu vergiler, bir süre timar sistemi içerisinde tahsil edildi, ancak daha 1595 gibi erken bir tarihten itibaren bunların bir kısmı mukataalar yoluyla merkez maliyesine bağlandı¹⁵, 1705 tarihinden itibaren ise her türlü adet-i ağnam vergisi, merkez maliyesinin gelirleri arasında yer almaya başladı (Tabakoğlu, 2010: 234).

Bu vergilerden ilki, *adet-i ağnam* (*resm-i ağnam*, *resm-i ganem*) resmi idi. Bu vergi, öşürden farklı olarak koyun ve keçi başına nakdî olarak Nisan ayında tahsil edilir (Karamursal, 1989: 177), her üç koyun için bir akça olarak hesaplanırdı (Emecen, 1988: 478). Bu vergiyi sadece müslüman olanlar öder, müslüman olmayanlar cizye ödediklerinden bu vergiden muaf sayılırdı¹⁶ (Tabakoğlu, 1985: 166). Öte yandan, tekke, zaviye ve manastırların elinde bulunan hayvanlar bu vergiden müstesnaydı (Karamursal, 1989: 177).

Hayvanlar üzerinden alınan diğer bir vergi grubu ise, *otlak resmi* (*şânu'l-mer'a*, *resm-i çerâgâh*) ve yaylak ve kışlaklarda alınan resimlerdi. Bunlar, sancak dışından gelen sürülerin sahiplerinin, hayvanların otlatıldığı timarin sahibine verdiği resimlerdi. Hayvan sahiplerinin aynı timar sahibine öşür vb başka tür resimleri ödüyor olmaları durumunda bu vergiler ödenmezdi (Tabakoğlu, 2016: 428 - 429). Ağıl resmi de yine hayvanlar üzerinden alınan bir vergiydi. 300 koyun başına 5 akça olarak tahsil edilirdi (Tabakoğlu, 2010: 234). Hayvan sahiplerinin timar sahibinin arazisinde yer alan ya da kışlatmak veya çiftleştirilmek için sipahinin arazisi yapılan yapılan ağılarda bakılan hayvanları üzerinden alınan bir vergiydi. Hayvanlar ağıla alındıktan sonra timar sahibi tarafından tahsil edilirdi (Öner, 2005: 118). Sayılan bu vergilerin yanı sıra yine hayvanlar üzerinden *dem resmi*¹⁷, *selamet akçası*¹⁸, *resm-i canavar*¹⁹ ve *saydiyye resmi*²⁰, *deve resmi vb*²¹ vergiler de alınırdı.

3.2.3. Resm-i Tapu

Harac-ı muvazzaf kapsamındaki vergiler ise, üründen bağımsız olarak, maktû ve nakdî olarak alınırlardı. Bunların ilki, *resm-i tapu* idi. Bu ver-

gi köylülere mirî arazilerin tarım yapmaları için tahsis edilmesi sırasında peşin olarak alınan bir ödemeydi (Genç, 2014: 12). Bu anlamda, peşin ödenen bir kira gibi de düşünülebilir. Bu yüzden de sancak kanunnamelerinde her ne kadar bâd-ı hevâ adını alan düzensiz ödemeler arasında zikredilmiş olsa da, bu çalışmada toprağın kullanımı karşılığında reayadan alınan ödemelerin başında sayılmaktadır. Ayrıca, timar sınırları dahilinde bulunan ve daha önceleri tarıma açılmamış bir araziye yerleşerek, burayı tarıma açan köylülerden resm-i tapu alınmaz, sadece diğer vergiler tahsil edilirdi. Bu şekilde yeni tarım arazilerinin kullanıma açılması teşvik edilirdi (İnalçık, 2003: 114).

3.2.4. Resm-i Çift (Çift Akçesi)

Harac-ı muvazzafın en önemlisi *resm-i çift* ya da diğer adıyla çift akçesi adını alan vergiydi. Bu vergi, çiftlik sahibi müslüman köylülerden bir çift için yılda 22 ve 57 akçe arasında değişen miktarlarda²² (Karamursal, 1989: 168) ve her yılın Mart ayının ilk günü tahsil edilirdi. Vergiyi, nim çift sahipleri de öderdi. Bunlar verginin yarısını verir, daha da az araziye sahip olanlar ise her iki dönüm arazi için 1 akçe öderlerdi (Yediyıldız, 1999: 479). Şehirde yaşayanlar resm-i çiftten muaf tutuldular (İnacık, 1959: 581 ve 604). Buna karşın, şehirde yaşayan, ancak şehirlerin kenarlarında çiftlik araziye sahip olanlardan da resm-i çift alınır (Öz, 2007: 490). Öte yandan, uygulamaya dair bulgulara bakıldığında resm-i çiftin reaya üzerinde çok büyük bir yük meydana getirdiği söylenemez. Dönemin ziraî koşulları, 40 ya da 50 dönümlük bir arazide ziraat yapan bir köylü ailesinin 3-4 ton kadar buğday elde etmesine izin verirdi. Belirtilen vergi miktarı ise, o dönemde 100-150 kg buğdayın fiyatıydı (Pamuk, 2007: 45).

3.2.5. Resm-i Dönüm (Resm-i Zemin, Dönüm Hakkı, Dönüm Akçası)

Diğer yandan, timarlı sipahinin elinde bulunan ve köylü ailelerine tapu verilerek ziraî üretime dahil edilmemiş tarım arazileri, topraksız köylüler tarafından işlenebilir ve bunun karşılığı olarak bu köylüler timar sahiplerine *resm-i dönüm* (*resm-i zemin*) adıyla bir vergi öderlerdi. Resm-i dönüm mükellefleri, hariç raiyyet adını alırdı.

Reaya, kendisi resm-i çift veya nim çift ödüyor olsa da, bunun dışında fazladan bir arazi işliyorsa, bu arazi için resm-i dönüm mükellefi olurdu. Bu vergi, iyi durumdaki arazilerden 2 dönüm için, orta durumdakilerden 3 dönüm için, en verimsiz arazilerde ise 4 veya 5 dönüm için 1 akçe olarak alınır (İnalçık, 1959: 592).

3.2.6. Resm-i Bennak ve Resm-İ Mücerred

Reayanın evli olan oğlu (*bennak*), yarım (nim) çiftten az bir toprağa sahipse 12 akçe, bu kadar dahi toprağı yoksa 9 akçe (Karamursal, 1989: 169) *resm-i bennak* ödemekle yükümlüydü. Reayanın bekar olan oğlu var ise, bu da *resm-i mücerred* adıyla 6 akçe vergi öderdi ki, bu miktar 16. yüzyılda bir işçinin iki ya da üç günlük çalışmasının karşılığı kadardı (Akdağ, 1979: 516). Bu vergiler de her yılın Mart ayının ilk günü tahsil edilirdi (Barkan, 1943: 47).

3.2.7. Resm-i İспенç

Başlarda gayrimüslim nüfus da çift resmi ödemekteydi. Ancak zamanla onların ödediği verginin yerini *resm-i ispenç* aldı ve resm-i çift de sadece müslümanlardan alınmaya başlandı (Öz, 2007: 491). Resm-i çiftte olduğu gibi ispenç resminin de mükellefi tarımla uğraşan erkek nüfustu ve yine çift resmi gibi bu vergi de maktû olarak her yılın Mart ayının ilk günü tahsil edilirdi (Beldiceanu, 1985: 59). Resm-i çift vergisini şehirli müslümanlar ödemezken, resm-i ispenç, yaşadığı yere bakılmaksızın tüm gayrimüslim nüfustan tahsil edilirdi²³. Resm-i ispenç ödeyen bir gayri müslimin arazisini satın alan bir müslümandan, haraç vergisi ile beraber ispenç de alınmaya devam ederdi. Örfi bir vergi olarak adlandırılan resm-i ispenç, gayri müslimlerden cizye dışında bir baş vergisinin alınması dinen sakıncalı bulunduğu için 18. yüzyılda kaldırıldı (İnalçık, 1959: 603 - 604).

3.2.8. Resm-i Dûd ve Resm-i Asiyab

Harac-ı muvazzaf içerisinde ele alınabilecek diğer vergiler ise *resm-i dûd* ve *resm-i asiyab* idi. Bunlardan resm-i dûd, belirli bir arazide geçici olarak yerleşim yapan, ancak zirai faaliyetle uğraşmayan nüfustan alınır. maktu olarak ödenen bu vergi, kış aylarında tahsil edilirdi (İnalçık, 1959: 593). Resm-i asiyab ise, timarlı sipahilerin

toprakları üzerinde işletilen değirmenlerden alınırdı. Bu vergi, bir sene boyunca işleyen değirmenlerden 60, altı ay işleyenlerden 30, üç ay ve altında işleyenlerden ise 15 akça olarak tahsil edilirdi (Karamursal, 1989: 169).

3.2.9. Düzensiz Gelirler ve Cezalar: Bâd-ı Hevâ

Devlet-i Aliyye maliyesi, düzenli olarak ödenen bazı vergilerin yanı sıra, sadece belirli koşulların oluşması durumunda tahsili olanaklı olan bazı vergi ve cezaları da timar sistemi dahilinde tahsis etti. Kanunnamelerde ekseriyetle *bâd-ı hevâ* adı altında sıralanan bu ödemeler timarlarda timar sahibi ile ilgili bölgenin sancakbeyi arasında yarı yarıya paylaşılırken, zeamet ve hâslarda doğrudan bunların sahibi tarafından mülk edildi. İlgili dirliğin topraklarında işlenen suçlardan alınan *resm-i cürüm ve cinayet*, dirlik sınırları içerisindeki evliliklerden alınan *resm-i arûs* ve kaybolan hayvanların bulunmasının ardından sahibinden alınan *yava (kaçgün) resm-i* bunlara örnek olarak gösterilebilir (Tabakoğlu, 2016: 233).

3.2.10. Vakıflara Bırakılan Gelirler

Timar sistemi, 17. yüzyıla gelinceye kadar Devlet-i Aliyye maliyesinin belirli gelirleri belirli gruplara tahsis etmesi usulünün ana omurgasını oluşturdu. Buna karşın, bu tür bir gelir tahsisatının tek yolu timar sistemi değildi. Bazı gelir kaynaklarının *vakıf* adı verilen oluşumlara terk edilmesi de timar kadar yaygın olmasa da önemli bir uygulamaydı. Devlet-i Aliyye devlet yapısı içerisinde önemli bir role sahip olan vakıflar, bir yönüyle askerî zümrenin servetlerini müsadereye karşı korumalarının bir aracı olarak işlev gördüler, diğer yönüyle devleti ulaşılamadığı alanları doldurdular ve toplumsal yaşamın gerektirdiği bir takım hizmetlerin finansmanının ve yürütülmesinin teminini sağladılar.

Vakıf türü mekanizmalar aslında ne Devlet-i Aliyye'ye ne de güneybatı Asya toplumlarına özgü değildiler. Bunların kökleri Roma hukukundaki *fideicommissum* uygulamasına kadar götürülebilir. Ayrıca bunlar İngiltere'de 13. yy'da ortaya çıkan *trust* adı verilen kuruluşlarla da aynı temellere dayanırlar (İnalçık, 2018: 261). Vakıflar, güneybatı Asya devlet geleneği içerisinde en uygun formlarını ise Devlet-i Aliyye uygulamasında bulmuşlardır (Tabakoğlu,

2016: 445).

Vakıf sistemi, biri *sistemi finanse eden unsurlar*, diğer ise *bu finansmanın beslediği unsurlar* olmak üzere iki parçadan müteşekkildi. Finanse eden unsurlar menkul ya da gayri menkul unsurlardan oluşabilir ve *asl-ı vakf* olarak adlandırılırdı. Araziler, kentlerdeki dükkan, çarşı, arasta gibi her türden gelir sağlayan gayri menkul²⁴ ve nakit para, vakfın finanse edici unsuru olabilirdi (Tabakoğlu, 2016: 445). Bu kaynaklar, günümüzde sosyal hizmetler olarak nitelendirilen bazı hizmetlerin görülmesinde kullanılabildikleri gibi, bunun dışındaki alanlara da kanalize edildiler, ayrıca bir kısmı da vakıf mütevellilerinin (idarecilerinin) gelirlerini oluşturdu. Mütevelliler, vakıf gelirinin %10'unu kendilerine alırdı (İnalçık, 2003: 154 - 155). Öte yandan, vakıfların amaçları, gelirleri ve bu gelirlerin ne şekilde kullanılacağı *vakfiyye* adı verilen evrakta belirtilirdi. Bunlar, bir kez hazırlandıktan sonra, kadılar ve padişah tarafından onaylanır, daha sonra da vakfın bulunduğu yerdeki kadılar tarafından saklanırdı (İnalçık, 2018: 261). Vakfiyeler, istisnalar haricinde değiştirilemezdi. Bu anlamda mütevelliler, vakıfları kuran kişiler²⁵ tarafından çok da inisiyatif alamayacakları bir işe getirilmiş olurlardı (Faroqhi: 1993, 58).

Vakıflar, vakfedilen malın mülkiyeti göz önüne alınarak *sahih vakıflar* ve *gayri sahih (irsadî vakıf, tahsisat) vakıflar* olarak ikiye ayrılır (Hatemi, 1997: 116 - 117). Özel şahısların mülkü durumundaki menkul ve gayri menkullerin vakfedilmesi söz konusu ise bu bir sahih vakıftır. Bunun aksine irsadî vakıflarda ise vakfedilen unsurun (örneğin arazi) mülkiyeti devlette kalmayı sürdürürken, bundan elde edilen gelirler *beytülmalde hakkı olan bir cihete* tahsis edilir (Günay, 2012: 478). Devlet-i Aliyye uygulamasında, özellikle 1. Süleyman döneminde artan bir biçimde, irsadî vakıflar yoluyla mirî araziler vakıflara tahsis edilebilir, buradan normal şartlarda devletin elde etmesi gereken gelirler, bir kısmı yine normalde devletin yapması icab edebilecek bazı harcamalarda kullanılmak üzere vakfa bırakılırdı. Aslında bu tahsisin, timar, zeamet ve hâs uygulamalarından en önemli farkı, belirli bir süre ile sınırlanmamış olmasıydı. Öte yandan, bu vakıflarla ilgili uygulamada bunların her zaman devlete ait gelirleri belirtilen amaçlarla kullandığından bahsedile-

mez. Bunların bazıları (*irsâd-ı sahih*) kendilerine tahsis edilen gelirlerle hastane, medrese ve cami gibi yerleri finanse ederken, bazıları da (*irsâd-ı gayri sahih*) bu gelirleri kişilere aktarmanın aracı olmuştu (Akgündüz, 2000: 448).

Her ne kadar kentlerdeki gelir getirici mülklerden elde ettikleri gelirler de azımsanmayacak düzeydeyse de, İrsadî vakıflara tahsis edilen arazilerde gerçekleştirilen öşür tahsilatı ve bunun tamamlayıcı parçası olan salariyye ödemeleri, vakıfların en önemli gelir kalemlerindendi (Tabakoğlu, 2016: 427). Bunlar satılır veya vakfa ait depolarda saklanırdı (Faroqhi, 1993: 254). Bu vergiler *câbi* adı verilen görevliler tarafından tahsil edilir, bunların arazilerde at üstünde çalışanlarına *câbi-i süvari* adı verilirdi (İpşirli, 1992, 529). Bazı durumlarda da mültezimlerce tahsilat yapılırdı (İnalçık, 2017a: 110). Vakıf haline getirilen gelir kaynaklarından özellikle büyük köylerin vergi gelirleri artık bütçelerde ya da timar sisteminde yer almazdı. Bunların artık “özel kesime” geçtiği düşünülürdü (Kütükoğlu, 1999: 520). Bu tahsisatın boyutları hiç de azımsanmayacak bir boyuttaydı. 1527 - 1528 yılında yapılan tahrirlerin sonucuna göre maliyenin toplam gelirlerinin %12’si çeşitli vakıfların kullanımına terk edilmiş durumdaydı (Barkan, 1988: 5). Yine 16. yüzyıl ortalarında Devlet-i Aliyye’nin Rumeli topraklarındaki gelir kaynaklarının %6’sı vakıf ve mülklere ayrılmıştı (İnalçık, 2018: 242).

4. MERKEZİLEŞTİRİLEN GELİRLER

Hazine-i hümayûnun merkezileştirdiği gelirler üç ana başlıkta ele alınabilir: (1) mukataa gelirleri, (2) cizye gelirleri, (3) avarız gelirleri. Bunlardan mukataa gelirleri mutlaka iltizam veya emanet yöntemleri ile tahsil edilir, cizye ve avarız için ise özel bazı tahsil biçimleri kullanılırdı. Ancak bu biçimlerin de iltizam ve emanetin belirli unsurlarını içeren birer özel tür olduğu belirtilmelidir. Avarız vergilerinin başlarda aynı olarak orduya tahsis edilen ancak daha sonraları nakdileşen türleri bir tarafa bırakılırsa bu vergilerin tamamı nakdî idi. Diğer yandan, bunların hazine-i hümayûn tarafından merkezileştirilmesi, bir kısmının yerinde harcanmasına ve kalan tutarın merkez maliyesine aktarılmasına engel değildi.

4.1. Mukataa Kavramı

Herhangi bir kişiye tahsis edilmeyen gelirlerin başında, bir çok gelir türünü kapsayan *mukataalar* sayılabilir. Devlet-i Aliyye uygulamasında kazandığı anlamıyla²⁶ mukataa, hazine-i hümayûna ait gelirlerden²⁷ oluşturulan bir mali birimdi ve tüm iktisadi sektörlerde, her türlü üretim ve mübadele faaliyetinden alınmakta olan vergiler ve resimleri içeren çok geniş bir yelpazedeki her türlü hazine geliri, mukataanın konusu haline gelebilirdi (Genç, 2006: 57 - 58). Özellikle dolaylı vergiler, mukataalar içerisinde önemli bir yere sahipti (Özvar, 2007: 522). Vergilerle ilgili mukataalar, tek bir verginin birden çok bölgede tahsilini içerebileceği gibi, birden çok verginin tek bir bölgede tahsilini de içerebilirdi (Cezar, 1986: 21).

Bununla beraber, mukataa sadece vergilerle ilgili bir kavram değildi. Devlet-i Aliyye’nin sahip olduğu, madencilik, ziraat ve ticaret alanlarında faaliyet yürüten ve çoğu tekel durumunda olan kamu işletmeleri de mukataa şeklinde ele alınır ve mültezimler tarafından işletilmek üzere ilzam edilirdi (Tabakoğlu, 2010: 215). Özetle mukataalar (1) merkez hazinenin tahsil ettiği vergilerden ve (2) kamu işletmelerinin gelirlerinden oluşan birimlerdi. Bunlar, her durumda iltizam veya emanet ile idare edilirdi.

Bir gelir kaynağının mukataa haline getirilmesinde, elde edilen gelirin istikrarlı ve öngörülebilir olmasına dikkat edilir, ayrıca vergi toplama maliyetlerinin de en düşük düzeyde olması istenirdi. Genel olarak, brüt mukataa gelirin %5’i ile %20’si arasındaki bir masraf düzeyi normal görülürdü (Genç, 2006: 59).

17. yüzyıla kadar olan dönemde mukataa gelirleri, îrâd ve masraf kayıtlarında yer alan en önemli ve sürekli gelir türüydü (Çakır, 2006: 174). Merkezileştirilen gelirler içindeki oranları (ağnam gelirleri hariç) %24 ile %37 arasında değişmekteydi (Tabakoğlu, 2010: 215). 16. yüzyılda merkez maliyesinin gelirlerinin yarısından biraz fazlasını mukataa gelirleri oluşturmaktaydı (Genç, 2006: 61). Ancak bu oranlar, sadece mukataalardan maliyenin fiilen elde edebildiği gelir hakkında bize bilgi verir. Oysa, mukataalar yoluyla merkez maliyesine çekilen hasılatın ocaklık vb türden tahsislere konu olabildiği ve

bunların sadece bazılarının îrâd ve masraf kayıtlarında gösterildiği de göz önüne alınmalıdır (Cezar, 1986: 22). Buna zaman zaman %75'lere kadar varabilen vergi toplama maliyetleri de eklendiğinde, gelirlerin kaynağından mukataalar yoluyla çekilen değer ile, merkez hazineye giren nakit arasında önemli farklılıklar bulunsa gerektir.

4.2. Havass-ı Hümayûndan Elde Edilen Gelirler

Hazinenin mukataa şeklinde iltizama vererek elde ettiği nakit gelirlerinin başında havâss-ı hümayûn adını alan padişah hâslarından elde edilen gelirler gelirdi. Bu hâsalar, timar sistemi içerisinde padişaha, fiilen de hazine-i hümayûna tahsis edilen kaynaklardı (İnalçık, 2003: 242). Bunlarda da aynı zeamet ve timarlarla vüzera hâsalarındaki gibi reyadan harac-ı mukaseme ve harac-ı muvazzaf vergileri toplanır²⁸ ve hazine-i hümayûna aktarılırdı²⁹. Ancak zaman zaman kentlerde tahsil edilen vergiler de bunların kapsamına girerdi. Bursa'da bulunan damga ve ihzariyye mukataalarının gelirleri buna örnek olarak verilebilir (Ergenç, 2012: 97). Havass-ı hümayûn gelirlerinin tahsilatı çoğunlukla voyvodalar veya muhassıl adını alan eminler tarafından, bir kısmı ise mültezimler tarafından gerçekleştirilirdi (Tabakoğlu, 2016: 339).

Selatin vakıflar adını alan padişah tarafından vakfedilmiş gelir kaynakları da bu bağlamda ele alınabilir. Bunlar çoğunlukla selatin camilerin harcamalarının karşılanması için ayrılmış vergi kaynaklarıydı. Genellikle köylerden oluşurlardı. Her selatin caminin Darü's-sâade ağası tarafından atanan mütevellisi olur, camiye vakfedilen gelir kaynaklarını bu mütevellisi ilzam ederdi. Bu ilzam bedelinin bir kısmı çizmebahası adıyla tahsil edilerek hazine-i hümayûna aktarılır, geri kalanıyla cami imamlarının, müezzinlerin vs ücretleri ödenir ve diğer harcamalar karşılanırdı (Karamursal, 1989: 206).

Ticaret ile ilgili vergiler genellikle mukataalar şeklinde iltizam edilirdi. Bunlar, pazar yerlerine getirilen mallardan alınan *bâc* adlı vergiler, damga resimleri, toptan ticaretten alınan kapan resimleri gibi vergilerdi (Tabakoğlu, 2016: 328) ve Devlet-i Aliyye için önemli bir malî kaynak

oluştururlardı. İltizam usûlü ile merkezî hazineye aktarılan bu vergilerden yerel idarecilere de pay ayrılırdı (Mantran, 1995: 129).

Bu vergilerin başında *pazar bâcı* adı verilen vergi gelirdi. Bu vergi, pazarda satılan ürünlerden adet veya ağırlık üzerinden alınır (İnalçık, 2003: 160 - 161), mültezimlerce tahsil edilirdi (Yeniçeri, 1991: 412). Bazı Anadolu şehirlerinde pazar bâcları alt kategorilere ayrılmış şekilde görülürdü. Bunların en yaygını da *bâc-ı meyve* olarak adlandırılan ve meyve satışından alınan vergiydi (Faroqhi, 1993: 85). Ayrıca, malların köprü vb yerlerden geçişleri ve pek çok Anadolu kentine girişleri sırasında alınan vergilere de bâc adı verilirdi. Bu yüzden bazen bâc vergilerinin iç gümrükler olarak tanımlandığı da olur. Bunlar büyük oranda merkez maliyesine ait vergilerdi. Ancak bazı örneklerde bunların beylerbeyiler gibi idarecilerin hâsalarına dahil edildiği de olurdu. Örneğin 16. yüzyılda Karaman, Balıkesir ve Niğde'de durum buydu. Ayrıca, aynı yüzyılda Manisa ve Tokat'ın bâc gelirleri de şehzadelere ait hâsalar içerisinde yer almaktaydı. Bu vergiler bazı ufak kentlerde timar sistemine dahi katılabilirdi. Fakat vakıflara bırakılmaları çok daha istisnai bir durumdu (Faroqhi, 1993: 84 ve 89).

Bu tür vergilerin ne miktarda tarh edileceği, sancak ve pazar bâc'ı kanunnamelerinde kentler ve pazarları için ayrı ayrı belirtilirdi (İnalçık, 2003: 160 - 161). Faroqhi (1993), Tapu Kadastro Arşivi ve tapu tahrir belgelerine dayanarak bu konuda bazı örnekler sunar. Buna göre 1. Süleyman'ın hükümdarlığının son dönemlerinde Malatya'ya gelen ipek yüklerinden 15'er, diğer mallardan ise 2'şer akça, köle satışlarında iki taraftan 2'şer, büyükbaş hayvanlarda ise 1'er pare alınmaktaydı. Milas pazarındaysa buğday ve arpanın kilesinden 1 akça, diğer tahıllardan ise kile başına yarım akça bâc alınırdı (Faroqhi, 1993: 84).

Bu bağlamda değerlendirilebilecek bir diğer vergi ise *ihtisab resmi* idi. Bu vergi aslında *muhtesib* adı verilen görevlilerin gelirlerini oluştururdu. Bunlar ihtisab vazifesini iltizam usûlü ile almış kimselerdi. Mezkur resim, bunların çarşı ve pazarlarda yaptıkları düzenli fiyat kontrolleri sırasında aldıkları vergiydi. Örneğin Harput Sancağı Kanunnamesi'nde bu verginin bakkaliyelerden ayda 1 akça, ekmekçi ve aşçılardan 3 ya da 4 akça

olarak alındığı belirtilir (Barkan, 2001, 167). Bu verginin içeriği bazı yerlerde pazar bâcı ile büyük benzerlikler taşırdı. Bu durum öyle bir hal almıştı ki, bir vergi bazı yerlerde bâc-ı pazar bazı yerlerde ise ihtisab resmi adıyla alınabilmekteydi (Faroqhi, 1993: 87).

Bu iki verginin dışında yine kentlerde mukataalar yoluyla pek çok vergi tahsil edilirdi. Bunlara *resm-i kantar*³⁰, *resm-i meyhane* (*resm-i hamr*)³¹, *tahmis-i kahve*³², *zarar-ı kasabiyye*³³, *mizan-ı harir*³⁴ ve ayrıca sabun ve zeytinyağı gibi ürünlerden alınan vergiler örnek olarak verilebilir. Öte yandan, zanaat ve imalatla ilgili başlıkta belirtildiği üzere, belirli ürünleri üreten loncaların bir arada bulunmaları bu türden vergilerin tahsil edilmesi açısından devlete ve mültezimlere önemli bir kolaylık sağlardı. Esnafın zaman zaman vergiden kaçınmak amacıyla çarşıda birbirinden farklı noktalara dağılması söz konusu olduğunda, yerel idareciler tarafından bunların zorla yeniden bir araya getirilmeleri dahi düşünülebilirdi (İnalçık, 2003: 161).

4.3. Gümrük Vergileri

Bunların yanı sıra, Devlet-i Aliyye'nin gümrük sistemi de mukataalar şeklinde örgütlenmişti. Buna bağlı olarak, gümrüklerde tahsil edilen vergilerden bu gümrükleri işleten mültezimler gereken masrafları ve kendi paylarını ayırdıktan sonra, kalan miktarı merkez hazinesine yollarlardı. Ayrıca Devlet-i Aliyye'nin çağdaşı pek çok devlete benzer biçimde hem dış ticareti hem de iç ticareti izlediği ayrı gümrük mekanizmaları vardı.

İç gümrük vergisi %8 oranındaki *sarfıyat resmi* idi (Toprak, 1988: 200). Dış gümrükler ise gümrük yerine gelen (ithal edilen) mallardan alınan *amediyye*, gümrükten çıkan (ihrac edilen) mallardan alınan *reftiyye*, transit olarak gümrük yerinden geçen mallardan alınan *mürüriyye* (*bâc-ı ubur*) vergilerinden oluşurdu (Tabakoğlu, 2010: 301). Memâlik-i mahrûse dışına satışı yapılacak olan mallar yerli tüccarlar tarafından ilgili iskeleye getirilir ve sarfıyat resmi bu tüccar tarafından ödenirdi. Yabancı tüccar da, %3 oranındaki *reftiyye* vergisini öderdi. Aksi istikamette önceleri %5 olan vergi oranı, sonraları %3'e indirilmişti (Toprak, 1988: 200).

Öte yandan, Devlet-i Aliyye'nin her eyaletinde gümrük vergisi tahsil edilirdi (Köymen, 2007: 78). Memâlik-i mahrûsedeki başlıca gümrük merkezleri; İstanbul, İzmir, Selanik, Edirne, Belgrad, Trabzon, Erzurum, Diyarbakır, Halep, Şam ve Bağdat gibi büyük kentlerdi (Genç, 2007: 199). Vergisini ödeyen tüccara gümrükte verilen *eda tezkiresi* ikinci bir gümrüğe aynı malı götürdüğünde burada çifte vergileme ile karşılaşmasını engellerdi. Öte yandan mezkur vergiler 18. yüzyıla kadar ad volarem olarak tarh edilmiş, daha sonraları spesifik olarak belirlenmeleri tercih edilmeye başlanmıştı (Kütükoğlu, 1999: 583).

4.4. İşletme-tekeli Gelirleri

Devlet-i Aliyye, madenlerde ve özellikle zararlı tüketim maddelerinde Bizans devletinin merkezî kontrol uygulamasını devraldı (İnalçık, 2018: 243). Bu kontrol, mezkur alanların tekeli halinde mukataalara konu edilmesi suretiyle gerçekleşti ve elde edilen gelir merkez maliyesine aktarıldı. Bilhassa 2. Mehmed döneminden başlayarak (Karaman ve Pamuk, 2010: 600) altın, gümüş ve şap madenleri, tuzlalar, pirinç ekiminde gereken altyapı tesislerinin tamamı, kumaş, boya ve basma imalathaneleri, kahve değirmenleri gibi işletmeler bu tür mukataalara örnek verilebilir (Genç, 2006: 59). Bu mukataaları işleten mültezimler tekeli haklarını örü olarak adlandırılan coğrafî alanın sınırlarında kullanırlar ve ürünlerini satarlardı (Faroqhi, 2003: 15). Kastamonu bakır madenlerini işleten mültezimlere örneğin, bir yandan bu tür bir hak sağlanırken diğer yandan da Macar bakırının Anadolu'da satışı bunların çıkarlarına aykırı olduğu için yasaklandı (Faroqhi, 1993: 221).

Tuz madenlerinin iltizam bedeli 16. yüzyılın ikinci yarısında 6 milyon akçaydı. Yukarı Sırbistan madenleri 15. yüzyılın ortalarında 8 milyon akça ile iltizam edilirdi. Aynı yüzyılın sonlarında Anadolu eyaletinin toplam gelirlerinin yarısına yakını Kastamonu'daki bakır madenleri mukataasından sağlanırdı. Ayrıca maden mukataaları yabancılara da iltizam edilebilirdi. Örneğin, tekstil boyamada kullanılan şap, tüm Avrupa'ya Kütahya ve Şapın-Karahisar bölgesinden gitmekteydi ve burada bulunan şap madenleri mukataası 15. yüzyılda Cenevizlilere, 16. yüzyılda ise Venediklilere iltizam edilmişti (İnalçık, 2018: 243).

4.5. Avâriz-ı Divaniyye

Hazine-i hümayûnun herhangi bir yere tahsis etmeyerek nakdî olarak elde ettiği gelirlerinin bir diğer grubunu avâriz vergileri oluştururdu³⁵. Bunlar, başlarda devletin olağandışı ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla düzensiz olarak tarh edildiler³⁶. Ancak özellikle 17. yüzyıldan itibaren olağan, düzenli tarh ve tahsil edilen vergiler haline geldiler (Cezar, 1986: 119). Devlet-i Aliyye maliyesinin ilk avâriz uygulaması 2. Bayezid'in padişahlığı döneminde görülür. Ancak Akdağ (1979), 1. Murad dönemine ait 14 Mart 1366 tarihli bir belgede *avarız-ı divaniyye* adıyla bu tür bir verginin bulunduğunu aktarır (Akdağ, 1979: 517). Bu vergilerin bütçe gelirleri içerisindeki payı %10 ile %20 arasında değişirdi (Tabakoğlu, 2010: 219).

İlk uygulamalarda zaman zaman *hudus-u avâriz* adını da alan avâriz vergilerinin başlıcaları; *avâriz akçası*³⁷, *nüzul*³⁸, *sürsat* ve *iştira*³⁹ idi. Bu temel avâriz vergilerinin yanı sıra, bazı görevlilerin ücretlerinin ödenmesi için ahaliden toplanan bazı vergiler de avâriz türü vergiler olarak kabul edilir. Beldaran, sakben, topçu, kumbaracı, sekban gibi, çeşitli güvenlik hizmetlerinde çalışan görevlilere verilen ücretler, bunların görev yaptıkları yerdeki halka tevzi edilerek ödenirdi (Karamursal, 1989: 187). Benzer şekilde, deniz kıyısındaki yerleşimlerde kaçakçılara ve haydutlara karşı mücadele eden kayıkların masrafları ve bunların içindeki mürettebatın ücretleri ve yiyecek harcamaları da şayka bedeli adı altında (Tabakoğlu, 1985: 163) avâriz içerisinde sayılır, ilgili mahalde yaşayanlardan tahsil edilirdi (Karamursal, 1989: 187).

Yine bu tür yükümlülüklerden olan *kürekçi bedeli*, gemilerde kürekçi vb işlerde çalıştırılmaya elverişli olan kişilerin, günlük onar akçe ödeme karşılığında çalıştırılması, bunlara yapılan ödemelerin de dört ila on hane arasındaki sayıda hane gruplarına, her grup bir kürekçinin bedelini karşılayacak şekilde yansıtılmasından ibaretti (Karamursal, 1989: 189). Bu vergide, belirli sayıdaki avâriz haneleri birer kürekçi çıkarır, diğer avâriz haneleri ise bu kürekçinin sefer masraflarını finanse ederlerdi. Ancak bu sistem zamanla tamamen nakdî bir yükümlülük halini aldı ve aradaki bu finansman ilişkisi ortadan kalktı⁴⁰ (Tabakoğlu, 1985: 162).

Avâriz vergilerinin mükellefleri sayıları 3-10 arasında değişen gerçek haneden meydana gelen avâriz haneleri idi. Bunlar mezkur vergiye toplu olarak mükellef kılındılar⁴¹ (Tabakoğlu, 2010: 219). Ancak avâriz hanelerine dahil edilen nüfus, nüfusun tamamından değil, kırdaki toprak işleyen, kentte ise geçimini sağlayacak bir işe sahip olanlardan oluşurdu (Tabakoğlu, 2016: 366). Avâriz yükümlülüklerini karşılamak üzere hem kentlerde hem de köylerde avâriz vakıfları kuruldu. İlgili köy ya da mahallenin varlıklı kişileri tarafından hayır amacıyla ve/veya ileride kendisinden veya çocuklarından avâriz vergisi istenmemesi koşuluyla (Ergenç, 2012: 81 - 82) kurulan bu vakıflar vasıtasıyla vergiyi ödemeyecek durumda olanlar için ödeme yapılır, ayrıca verginin tarh edilmediği dönemlerde biriken vakıf sermayesi kredi olarak işletilir ya da yine ilgili mahalde yaşayanların farklı bazı ihtiyaçları karşılanırdı (Tabakoğlu, 2010: 357).

Avarız vergilerinin bir kısmı aynî olarak tahsil edilirdi (Tabakoğlu, 1985: 154). Buna karşılık aynî olarak ödenen vergiler zamanla nakdî hale gelirken, bazı avâriz vergileri ordunun ihtiyaçlarının karşılanmasına yaradıkları mekanlarda aynî, bunun dışındaki yerlerde, yani aynî tahsilatın istenen sonucu vermeyeceği durumlarda ise nakdî olarak tahsil edildiler.

Avâriz vergilerinden muaf tutulan nüfus *hane-i gayri-avâriz* olarak tahrir defterlerine işlenirdi. Derbentlik yapanlar, posta teşkilatı üyeleri, menzildarlar, tuzla ve maden ocaklarına işçi sağlayanlar, çeltik tarımı ile uğraşanlar, askerî ve dinî hizmet görenler, vergi memurları ve işi olmayanlar avârizden muaf tutuldular. Ayrıca, yoğun savaşlara sahne olmuş yerlerden belirli sürelerle avâriz alınmadığı da bilinir (Tabakoğlu, 1985: 156). Avâriz vergilerinden muafiyet elde etmenin bir yolu da, bedenen çalışma idi. Baruthane, Topthane ve Tersane'nin ihtiyaçları için gereken hammaddelerin temin edileceği yerlerde yaşayanlar, bunların çıkarılması ve hazırlanması işlerinde çalıştırıldı, ancak bunun karşılığında her türlü avârizden muaf tutuldular (Karamursal, 1989: 186). Bu muafiyetleri elde etmek amacıyla pek çok kişi, maden, tuzla, çeltik, güherçile, kereste vb malların üretiminde düşük ücretli veya ücretsiz çalışırdı (Genç ve Özvar, 2006: 11). Bunların

yanı sıra, askerî ve ticarî açıdan önem taşıyan yol, köprü vb yerleri koruyan ve inşası ile bakımını yapan köprücü, derbentçi ve su yolcu gibi görevliler, bu hizmetleri karşılığında avârizdan muaf tutulurdu (Karamursal, 1989: 186).

4.6. Cizye

Merkez maliyesinin bu başlık altında ele alınabilecek olan son gelir türü *cizye* adı verilen vergiydi. Asla timar sisteminde bırakılmayan (Eryılmaz, 1992: 38) cizye vergisi, İslam kurallarına göre, tebaa dahilindeki gayrimüslimlerden alınan bir baş vergisiydi. Gereğesi, bunların *harbî* olarak tanımlanan gayrimüslimlerden ayrı tutulması ve devlet tarafından can ve mal güvenliklerinin sağlanması olarak gösterilirdi (Erkal, 1993: 42). Diğer yandan, bu verginin gayrimüslim nüfusun askerlik hizmetinden muaf olması (cihada katılmaması) karşılığında alındığı da literatürde sıklıkla karşılaşılan bir açıklamadır. Cizye vergisi 16. yüzyıla kadar haraç olarak adlandırıldı, 16. yüzyıl ile birlikteyse cizye (bazen de cizye-i şer'î) adını aldı. Ayrıca, belgelerde zaman zaman, haraç ile karıştırılmaması amacıyla bu vergiyi tarif etmek için *baş haracı* tabiri de kullanılırdı (İnalçık, 1993: 45)

Bir bölge Devlet-i Aliyye egemenliğine geçtiğinde, buranın malî potansiyelinin belirlenmesi sırasında *defter-i cizye-i gebrân* adlı defterler hazırlanır, vergi de bu defterlerde yer alan bilgilere göre tarh edilirdi (İnalçık, 1993: 46). Tarhiyat hane başına ve ortalama bir tutarda yapılırdı (Tabakoğlu, 1985: 137). Cizye, her ne kadar üç sınıf olarak (*esnaf-ı selase*) olarak uygulanması öngörüldüyse de 17. yüzyıla kadar memâlik-i mahrûsenin pek çok yerinde sabit bir miktar üzerinden alındı. Bu da 1 altın para ya da bu miktarın gümüş akça karşılığı idi (İnalçık, 2003: 241). 16. yüzyılın ortalarında Şam ve Kudüs'te mükellef başına 80 akça cizye tahsil edilmesi de bu duruma örnek gösterilebilir (Barkan, 1943: 226 - 227).

Verginin tahsilinde hazine tarafından cizye defterlerine uygun olarak kaza bazında düzenlenen cizye kağıtları tahsilat öncesinde bohçalara konulur ve mühürlenir, *cizyedar*⁴² adı verilen cizye tahsilatçıları tarafından verginin toplanacağı yere taşınırdı. Burada Muharrem ayında açılıp ilgili kazanın kadısının da gözetiminde tahsil iş-

lemine geçilirdi. Cizye tahsili sırasında hem cizyedarlar hem de kadılar tarafından birer defter tutulur, daha sonra bunlar karşılaştırılırdı (Eryılmaz, 1992: 38 - 39). Cizyesini ödeyen mahalle veya köylere *temessük* veya *tezkire* adı verilen belgeler verilirdi (Ercan, 1991: 376). Kadıların yanısıra kapıkulu süvarilerinin de cizye tahsilinde önemli desteği olurdu (Yediyıldız, 1999: 456).

Cizye vergisinin bir diğer uygulanış biçimi ise *maktû cizye* adı verilen uygulamaydı. Maktû cizye öncelikle *haraçgüzâr* devletlerin⁴³ ödedikleri maktû cizyeydi. Bu devletlerin halkı, padişahın haraçgüzâr tebaası sayıldı ve ödenen cizye de bu devletler tarafından, Devlet-i Aliyye ile yapılan anlaşmaların sonucu olarak ödemeyi taahhüt ettikleri belirli bir miktar olarak görüldü. İkinci bir maktû cizye uygulamasıysa padişahın tebaası olan gayrimüslim nüfusun belirli bir bölümünden cemaat olarak maktû cizye alınmasıydı. Bu tür bir ödeme şeklini devletin kabul etme nedeni, uygulamanın olduğu yerlerde yaşayan gayrimüslim tebaanın, cizye vergisini tahsil işi ile uğraşan devlet görevlilerinin suistimallerinden bunalarak, yerlerini terk edeceklerini devlete belirtmeleri olmuştu (İnalçık, 1993: 46). Ancak Devlet-i Aliyye öncesinden gelen bazı uygulamaların sürdürülmesi de benzer şekilde farklı tahsil yöntemlerinin benimsenmesi sonucunu doğurabilirdi. Örneğin Biladü'ş-Şam'da Marunîlerden cizye tahsilini *mukaddemîn* adı verilen yerel görevliler yapardı. Bu uygulama bölgedeki Memlûk idaresinin bir mirasıydı (Ercan, 1991: 375). Zımmî reayadan cizyedarlarca toplanan cizye maliye bürolarından cizye muhasebesi kaleminde, maktû cizyeler ise maden kaleminde izlenirdi. Ancak eyalet irsaliyeleri içerisinde yer alan cizyelerin takibini baş muhasebe kalemi yapardı (Tabakoğlu, 2016: 351).

Cizyeden herhangi bir muafiyet, hazinenin önemli bir kaybı olarak görüldü ve bu yüzden muafiyetler de düşük düzeyde tutularak ancak stratejik gereksinimler için kabul edildi. Savaş alanlarına yakın veya sınır bölgelerinde yaşayanlara, Selanik'teki baruthaneye güherçile temin edenlere sağlanan muafiyetler bu anlamda düşünülebilir (İnalçık, 1993: 47). Rahipler⁴⁴, ergenliğe ulaşmamış olanlar ve devlet hizmetindeki aileler de bu vergiden muaf tutuldular (Taba-

koğlu, 2010: 218). Cizye muafiyetinin en önemli nedeni devlete askerî hizmette bulunmak veya önemli yerlerdeki geçitlerde derbentlik yapmaktı. Özellikle 15. yüzyılda, orduda görev yapan zimmî sipahi, voynuk, martolos ve eflak gibi Hristiyan askerler, cizyeden tamamen muaf tutuldular (İnalçık, 1993: 47).

Merkez maliyesi açısından cizye, öşür ve ağnamın ardından en önemli kamu geliri oldu ve merkez maliyesi gelirlerinin %23'ü ile %48'i arasında bir yer tuttu (Tabakoğlu, 2010: 218). Ayrıca, cizye gelirleri, neredeyse her zaman tımar sektörünün dışında tutuldu, geliri de aynı şekilde, her zaman merkez maliyesinin gelirleri arasında yer aldı⁴⁵ (Genç ve Özvar, 2006: 16).

Devlet-i Aliyye vergi sisteminde cizye mükelleflerinden, cizye dışında, ancak yine cizye mükellefiyeti ile ilgili olarak, başka isimlerle bir takım başka ödemeler de tahsil edilirdi. Bunların bir kısmı, devletin bilgisi dahilinde alınan ve cizye tahsildarları ve merkez maliyesindeki ilgili kalemlerdekilere tahsis edilmiş olan ödemelerdi. Vergi toplayıcılar için yapılan bu ödemeler *maaş* veya *maişet* olarak adlandırılırken, merkez maliyesinin ilgili bürosunda çalışan memurlar için alınan miktar ise *resm-i kitabet*, *kalemiye*, *resm-i hesab*, ücret-i kitabet, *harc-ı muhasebe* gibi adlar alırdı (İnalçık, 1993: 47). Buna karşılık, bazı yan ödemeler ise usülsüz olarak talep edilirdi. Bu yan ödemeler, *mübaşiriye*, *tahsildariye*, *kefilleme*, *kolcu hakkı*, *küşadiye*, *ikramiye* (Karamursal, 1989: 171), *sarraciye*, *harc-ı mahkeme*, *mum akçesi ve buyruldu avaidi* (İnalçık, 1993: 48) gibi adlar alırdı. Ayrıca cizyenin tahsilatında zaman zaman yol-suzluklar ve adaletsizlikler de meydana gelmişti. Verginin hane başına tahsili nüfus değişimlerini izleyemediğinden, ödenen vergi anlamında bölgeler itibariyle büyük farklar ortaya çıkabilmekteydi (Tabakoğlu, 1985: 137). Diğer yandan, özellikle maktû cizye tahsilatının önemli sakıncaları da vardı. Bunların en önemlisi, sayımlarla belirlenen cizye mükellefi nüfustaki büyük değişmelerde, en önemlisi azalmalarda, cizyenin maktû tahsilinin yarattığı adaletsizliklerdi. İlerleyen bölümlerde ele alınacak olan 1691 yılı cizye reformu ile ilgili fermanla da belirtildiği üzere, zaman zaman cizye mükellefi nüfus belirli bir mahalde eski nüfusun dörtte birine inse

de, eski sayıma göre tarh edilen cizye vergisinin tamamı geriye kalan nüfustan tahsil edilmek istenirdi (İnalçık, 1993: 48).

5. SONUÇ

Ele alınan bir hayli parçalı ve girift mâlî yapı, dönemin ihtiyaçları, ekonominin parasallaşma düzeyi ve gelenekler marifetiyle şekillenmiş, elde edilen gelirler geniş bir askerî zümrenin servetini oluştururken, tımar sistemi eyalet ordusunu, hazineye aktarılan tutarlar ise merkezdeki daimî askerî güçleri (*standing army*) finanse etmiştir. Ele alınan dönemin farklı noktalarında ve memâlik-i mahrûsenin farklı noktalarında değişik biçimler olsa da, buraya kadar açıklanan gelir yapısı dönemin karakterini yansıtmaktadır. Buna karşın, pek çok iç ve dış etkenin tesiri ile bu yapı 17 ve 18. yüzyıllarda önemli bir dönüşüm geçirecek, 19. yüzyılda ise büyük ölçekli iyileştirmeler vasıtasıyla son halini alacaktır. Öte yandan, bu çalışma devletin arızî gelir türleri olan tağşiş ve müsadereleri ele almamaktadır. Oysa klasik dönem sonrasında bu iki araç da yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

NOTLAR

1. Devlet örgütlenmesinin farklı birimleri için, Arapça'da kapı anlamına gelen bâb (باب) kelimesi sıklıkla kullanılırdı. Bâb-ı Hümayûn saray girişini, Bâb-ı Âsafî ve Bâb-ı Âli sadr-ı âzamın makamını (sadâreti), Bâb-ı Meşihat şeyhu'l-islam makamını, Bâb-ı Seraskerî ise askerî örgütlenmeyi ifade ederdi (İpşirli, 1999: 188).
2. Devlet-i Aliyye, İran'daki Safevi Devleti, Babürlüler ya da Ming ve Çing Çini gibi, neolitik devrimden modern döneme uzanan ziraî toplumların ürettikleri ziraî fazlalığın düzenlenmesi ve denetlenmesinde en ileri aşamayı temsil eden devletler arasındaydı (Howard, 2011: 221).
3. Bu tahsisâtlar da aşağıda tımar vb şekillerde görülen tahsisâtta farklıydı. Ocaklık vb uygulamalarda merkez maliyesi iltizam ile gelirleri toplar, bunların tahsis edildiği harcama alanlarına havale ederken, tımar sisteminde tımarlı sipahiye veya diğer devlet idarecilerine bırakılan gelirlerin tahsilinden (bunu kendisi de yapsa, mültezim de görevlendirse) ilgili askerî zümre mensubu sorumluydu.
4. Bu süre en uç örneklerde bir kaç güne kadar kısalabilir ya da on - on beş yıla kadar uzayabilirdi (Genç, 2000: 155).
5. Bu uygulamanın oldukça yaygınlaşmış olduğu, 16.

yüzyılın ikinci yarısına ait bir hükümde beylerbeyi ve sancakbeyilere ait hâsların iltizama verilmesinin yasaklanmasından da anlaşılabilir (Afyoncu, 2013: 162).

6. Malikâne-divanî sistemi, sonraları Devlet-i Aliyye arazi rejimi içerisinde de kendisine yer buldu, ancak Selçuklu egemenliğindeki topraklarda olduğu kadar yaygınlaşmadı. Bu uygulamada topraktaki köylüler devlete vergilerini vermeyi sürdürür (toprak üzerinde devletin hakkı, dîvanî), ancak malikâne divanî sahibi kişilerin de toprak üzerinde belirli bir mülkiyet hakkı tanınır, toprak sahipleri toprakları üzerindeki köylülerden yıllık üretimin 1/10'u ila 1/5'i arasında toprak kirası alırlar (toprak üzerinde mülk sahibinin hakkı, malikâne), ayrıca topraklarını miras bırakmaları da olanaklı olurdu (Solak, 2013: 113) (Pamuk, 2007, 50). Malikâne-divanî türü araziler en çok Amasya-Erzincan arasındaki tarım arazilerinde sıklıkla görülürdü (Ergenç, 2012: 216), ancak genel olarak bakıldığında bunların memâlik-i mahrûse içerisinde yayılma alanı Rum Selçuklu Devleti'nin eski topraklarıydı (Beldiceanu, 1985: 28).

7. Buna karşın Devlet-i Aliyye kayıtlarında da nadiren de olsa iktâ adlandırmasına rastlanabilirdi. Kemah ve Erzincan sancaklarına ait tahrir defterlerinde örneğin iktâ ifadesi kullanıldı (Beldecianu, 1985: 13).

8. Genel olarak bakıldığında, Devlet-i Aliyye toprak rejimi konusunda İslam hukukunu dayanak alırdı. İslam hukukunda ve İslam Devleti uygulamasında tarım toprakları üç farklı türe ayrıldı. Bunların ilkinin oluşturduğu öşür topraklar, müslümanların özel mülkiyeti altındaki topraklardı ve sahipleri öşür vergisi öderlerdi. İkinci tür olan haracî topraklar, gayrimüslimlerin özel mülkiyeti altındaydı ve bunların sahipleri de benzer oranlarda haraç vergisi öderlerdi. Bu ilk iki tür arazi, barış yoluyla memâlik-i mahrûseye dahil edilmiş topraklardı. Üçüncü tür araziler ise mirî topraklardı. Bu topraklar ise savaş yoluyla ele geçirilmiş topraklardı ve devlet mülkiyetinde tutulurlardı. Bunlardan haraç ya da öşür değil, aslında kira alınırdu. Uygulamada ise, kira yerine öşür adı tercih edildi. İslam Devleti uygulamasından itibaren iktâ sistemi bu üçüncü tür topraklarda uygulanmıştı. Buna karşılık, bazı durumlarda haracî topraklarda ve öşür topraklarda da tımar sisteminin uygulandığı bilinir. Memâlik-i mahrûse içerisindeki tarım arazilerinin bu arazi türlerinden hangisine dahil olduğu yönündeki tartışmaları 1. Süleyman döneminde şeyhül-İslam Ebu Suud Efendi tarafından verilen fetvalar nihayete erdirdi. Ebu Suud Efendi, hububat ekimi yapılan tüm toprakların mirî olduğunu ifade etmişti (Tabakoğlu, 2016: 418).

9. Tımarlı sipahilere zaman zaman sahib-i ard (toprak sahibi) adı verilse de, bunlar hukuki anlamda toprakların sahibi olmadılar (İnalçık, 2003: 112 - 114).

10. Sipahiler vergileri aynî olarak topladıktan sonra, bunun bir kısmını pazara sürerdi. En önemli pazarlar da kuşkusuz büyük kentlerdi. Bu şekilde askerî sınıfın elinde toplanan buğday ve şarap gibi mallar, Bizans'tan kalma *monopolya* adlı yöntemle kentlerde satılırdı. Buna göre sipahiye ait mallar tükenmeden, ilgili pazarda başkasının mal arz etmesine müsaade edilmezdi (İnalçık, 2018: 299 - 300).

11. Haraç vergileri ile ilgili açıklamalara girilmeden önce, cizye ve haraç vergileri ile ilgili bir karışıklığa açıklık getirilmesi yerinde olur. Savaş yoluyla elde edilen topraklar üzerinden yüzde elli orana kadar alınabilen bir vergi olan haraç (Tabakoğlu, 2010: 233), hem toprağın getirisinden (*galle-i ard*) hem de şahsi gelirden (*galle-i şahs*) alınmaktayken, daha sonraları haraç; toprak-arazi üzerinden alınan vergi, cizye ise; gayr-ı müslim tebaadan olan kişilerin üzerine konulan vergi anlamında kullanılmaya başlandı (Karamursal, 1989: 165). Buna rağmen, Bu iki vergi zaman zaman zaman resmi evraklarda dahi birbirinin yerine kullanıldı, haraç için *cizyetu'l-ard* (arazi cizyesi) ve cizye için ise *haracu'r-ras* (baş haracı) denildi (Kallek, 1997: 71) Bu kullanım, sadece Devlet-i Aliyye'ye özgü olmayıp, İslam Devleti'nde de benzer bir durum söz konusu olmuştu. Dahası, halk arasında cizye vergisine Devlet-i Aliyye döneminde de devam eden bir şekilde haraç denildi. Karışıklığı doğuran bir diğer neden ise, *ber-vech-i maktû* cizye ödeyen Dubrovnik, Raguz vb eyaletlere *haraçgüzar* adının verilmesi oldu (Anonim, 1997: 88 - 89). Cizye vergisi, merkez maliyesinin gelir kalemleri içerisinde yer aldı. Haraç vergisinin türevleri olan vergiler ise tımar sistemi tasfiye olana kadar yerelde bırakıldı.

12. Harac-ı muvazzaf uygulamasında, topraktan mahsul alınmadığında veya kötü hasatlardan sonra, köylülerin, üretim miktarından bağımsız olan bu vergiyi ödemekte zorlanarak, topraklarını bırakıp kaçtıkları görüldü (Kallek, 1997: 72). Dolayısıyla, harac-ı mukasemenin yaygınlaşmasının ardındaki rasyonelin, tarımsal üretimin ve dolayısıyla kamu gelirlerinin istikrarının sağlanması olduğu düşünülebilir.

13. Devlet-i Aliyye'den önceki dönemlerde öşür vergisini tahsil eden kimselere *aşşar* adı verilirdi. Bu isim, Devlet-i Aliyye döneminde de zaman zaman kullanıldı. Yine bu dönemde görülen *muaşşir* ifadesi de aynı anlamdaydı (Karamursal, 1989: 129 ve 137).

14. A'şâr kelimesi, öşür kelimesinin çoğuludur: *Onda birler*. Bu kelime de öşür gibi aynı vergiyi tarif etmekte kullanıldı.

15. Ancak bu durumdayken bile tımarlı sipahilere nadiren tahsis edilir, ya sancakbeyi tarafından tahsil edilir ya da tımarlı sipahi ile sancakbeyi arasında pay edilirdi (Beldiceanu, 1985: 59 - 60).

16. 1595 yılında bu verginin havass-ı hûmayuna naklinden önce, hâslarda bu vergi her iki koyu için bir akça olarak alınırdı. Ancak havass-ı hûmayuna alındıktan sonra vergi miktarı her üç koyun için bir akça olarak sabitlendi (Emecen, 1988: 478).

17. Dem resmi, şehir ve kasabalarda kesilen hayvan başına alınan bir vergiydi (Karamursal, 1989: 178).

18. Hayvan sahipleri hayvanlarını taşrada derbent vb. yerlerden geçirirken, İstanbul'da ise Üsküdar'dan Ayvansaray vb iskelelere naklederken toprakbastı parası veya geçit resmi adını da alabilen bu vergiyi öderlerdi (Karamursal, 1989: 177).

19. Domuzlar üzerinden, (çok yavrulmasına binaen) yavrusu başına 10 guruş olarak alınırdı (Karamursal, 1989: 179).

20. Timar arazilerinde vurulan vaşak, kurt, tilki vb hayvanların postlarından, ederinin onda biri olarak tahsil edilirdi (Karamursal, 1989: 196).

21. Deve resminin benzerleri, manda, eşek, at ve inek gibi tarlada çift sürmede ve nakliye işlerinde kullanılan hayvanlar üzerinden alınan resimlerdi (Tabakoğlu, 2016: 429).

22. Resm-i çift esas olarak 22 akça idi (İnalçık, 2003: 115). Bu miktar, Fatih Kanunnamesi'nde belirtilen miktardı: 3 akçası sipahiye yılda üç gün bedenen hizmet yükümlülüğü karşılığı, 7 akçası sipahiye vereceği bir araba ot karşılığı, 7 akçası sipahiye vereceği yarım araba saman karşılığı, 3 akçası sipahiye vereceği bir araba odun karşılığı, 2 akçası araba ile sipahiye genel hizmet karşılığı idi (Kütükoğlu, 1999: 535). Ancak bu verginin tarhu bölgeye göre önemli değişiklikler de gösterirdi. 16. yüzyılın ilk yarısında Rumeli'de bahsedilen miktarda tahsil edilirken, Anadolu'da 33, Suriye'de 40 ve Doğu Anadolu'da 50 akça olarak tahsi edilmekteydi (Pamuk, 2007: 45).

23. Balkanlar, Macaristan ve Doğu Anadolu dışındaki topraklarda yaşayan gayri müslim nüfustan ise aynı müslümanlardan alındığı şekliyle çift resmi alınırdı (Kütükoğlu, 1999: 537).

24. Vakıflara ait olan binaların bir kısmı bunların kurulması sırasında inşa edilmiş binalardı. Ancak bazı örneklerde, daha önceden inşa edilmiş bazı yapıların satın alınıp vakıf kapsamına dahil edilmesi olanaklı olduğu gibi, özellikle ilk dönemlerde Bizanslıların terk ettikleri mülklerin de vakıf kapsamına alındığı bilinir (Faroqhi, 1993: 44).

25. Genel olarak bakıldığında vakıfların büyük bir bölümü askerî zümre mensuplarınca kurulmuşlardı. Bunların da bir kısmı padişahlara ve vezirlere ait büyük vakıflardı (Tabakoğlu, 2016: 445).

26. Selçuklu Devleti'nin son dönemlerinden 15. yüz-

yıla kadar olan sürede ise, mukataa kelimesi fiil olarak, yani hazineye ait vergilerin belirli bir tutar karşılığında iltizama verilmesi anlamında kullanılmıştı (Genç, 2006: 57). Mukataa, Arapça bir kelimedir ve kat (kesmek) kökünden gelir.

27. Mukataa olarak ele alınan bazı gelir kaynakları vakıflara tahsis edildiği ölçüde mukataalar vakıflara da ait olabilirdi (Cezar, 1986: 22). Ayrıca mukataalardan elde edilen gelirler bazı durumlarda merkez hazineye intikal ettirilmek yerine, mukataanın yakınlarında bulunan kalelerdeki askerlere ödeme olarak tahsis edilirdi. Bu uygulamaya şart-ı kılâ denirdi (Tabakoğlu, 1985: 126).

28. Buna karşılık, bazı vergilerin miktarı havass-ı hûmayunda farklı olabilirdi. Örneğin diğer yerlerde her üç koyun için bir akça olarak tahsil edilen resm-i ağnam, havass-ı hûmayunda koyun başına bir akça olarak alınırdı (Tabakoğlu, 2016: 429).

29. Havass-ı hûmayun içerisinde tahsil edilen ağnam vergileri îrâd ve masraf kayıtlarında ayrı bir kalem olarak ifade edilirdi. Bunun istisnaları da mevcuttu. Örneğin Bursa mukataası içerisindeki Kastamonu ağnam mukataası, îrâd ve masraf kayıtlarında adet-i ağnam içerisinde yer almazdı (Barkan, 1955: 208).

30. Bu vergi pek çok şehirde pazara getirilen malların, çarşılardaki kapan adı verilen kantarlarda zorunlu tartımı sırasında alınan bir vergiydi (Faroqhi, 1993: 85).

31. Resm-i meyhane, Hristiyan ve Yahudilerin şarap aldıkları ve meyhane adı verilen yerlerde bu ürünlerin satışı üzerinden alınan vergiydi. 16. yüzyılın sonlarında yerini resm-i hamr'a bıraktı (Faroqhi, 1993: 86).

32. 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında büyük kentlerin pazarlarında kahve satışından alınan vergi (Faroqhi, 1993: 86).

33. 1600 yılı civarında Ankara'da ve bazı başka kentlerde yeniçerilerin et gereksinimini düzenli olarak karşılamak amacıyla konulan vergi. Tiftik satışından, tiftiğin değerinin %1'i oranında alınırdı ve mukataa olarak ilzam edilirdi. (Faroqhi, 1993: 156).

34. Ham ipeğin, satılacağı kentte tartılmasından alınan vergi. Amasya ve Tokat kentlerindeki örnekler için bkz: Faroqhi, 1993: 179. Anadolu'daki ham ipek ticaretinin önemi, bundan alınan vergilerin de önemli bir düzeye ulaşması sonucunu doğurdu. Ham ipekten alınan vergiler Bursa'da bu ürünün ticaretinin en canlı olduğu 1487-1513 yıllarında toplam 6 milyon akça (130.000 duka) tutarındaydı (İnalçık, 2018: 305).

35. Bu vergiler başlarda aynı resm-i çiftte olduğu gibi belirli hizmet yükümlülükleri olarak ortaya çıktılar.

Ancak resm-i çiftten farkları, hizmet yükümlülüğünün timar sahibine değil, devlete olmasıydı (İnalçık, 1959: 595). Ancak bu ilk dönemlerde dahi ordunun geçişine uzak yerlerde bu vergi nakdî olarak alınır. 16. yüzyıldan sonra bu vergiler bir yandan olağanlaştırılırken diğer taraftan da nakdîleştirildiler.

36. Avâriz vergileri çoğu kaynakta *tekalif-i örfiyye* olarak geçen, şer'î hükümlere dayanmayan vergilerdendir. Buna karşın, İslam hukukunda ve İslam devleti pratiğinde bu tür düzensiz vergiler öteden beri yer alırdı. *Nevâib* adını alan bu tür vergiler devletin malî kaynaklarının yetersiz kaldığı durumlarda konulur, zamanla düzenli bir şekilde alınır hale geldiklerinde *en-nevâibü'l-muvazzafa* adını alırlardı (Kallek, 2007: 33). Diğer yandan, yine avâriz vergileri gibi olağanüstü vergiler görünümüne sahip, ancak çoğunlukla kanun dışı bazı ödemeler de mültezimler veya taşra idarecileri tarafından reayadan talep edilebilmekteydi. *Tekâlif-i şâkka* adı verilen bu yükümlülükler her ne kadar şikayetler sonucunda çeşitli ferman ve adaletnamelerle yasaklansa da önu kolay kolay alınmamaktaydı. Arşiv kaynaklarında görülebilen bu tür vergilerin başlıcaları *teftiş akçası*, *harc-ı bâb*, *mesarif-i sancak*, *saray ta'miri*, *esb-baha*, *hil'at baha*, *kaftan-baha*, *na'l baha*, *zahîre baha*, *öşr-i diyet* gibi ödemelerdi (Tabakoğlu, 2016: 325).

37. Avâriz akçası Karadeniz'de bulunan askerler ve zabıtların konaklama ve yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla 1. Selim zamanında ve geçici olarak konuldu. Nakden tahsil edilebildiği gibi, aynı olarak (peksimet) olarak da ödenebilen bu vergi, beş yılda bir 20 akça ödemek üzere bazı yerlerde kalıcı bir hal aldı (Karamursal, 1989: 183).

38. Nüzul vergisi savaş dönemlerinde, ambarda saklanan mahsullerden (zahireden) alınır ve vergi miktarı mahsulün (hane başına beş kile arpa ve bir kile un) reaya tarafından, seferde olan ordunun bulunduğu yere getirilip bırakılması şeklinde tahsil edilirdi (Karamursal, 1989: 183). Fakat bu vergi ordunun ihtiyaç durumuna göre zaman zaman nakdî olarak da tahsil edilebilirdi. Bu durumda *nüzul bedeli* adını alırdı. Buradaki kıstas, verginin toplandığı yerin ordunun ihtiyaçlarını aynı olarak mı yoksa nakdî olarak mı karşılamaya daha uygun olduğuydu. Ordunu geçeceği güzergaha yakın yerlerde genellikle aynı toplanan vergi, bunun dışındaki yerlerde genellikle nakdî olarak alınmıştı (Tabakoğlu, 1985: 157).

39. Tabakoğlu (1985), bu vergiyi nüzul vergisinden ayrı olarak ele alır ve "*reayanın gerektiğinde askeri birliklere yem, yiyecek maddesi ve yakacağı tespit edilen bir fiyat üzerinden sağlanması*" şeklinde tanımlar (Tabakoğlu, 1985: 158). Bu anlamda sürsat, elbette bir vergi olarak ele alınmaz. Buna karşılık, aynen nüzul bedelinde olduğu gibi, sürsat da ordunun güzergahına uzak noktalarda nakdî olarak tahsil edildiğinde, artık bir vergi

haline gelirdi. Aynı durum, bir başka yükümlülük olan iştira için de geçerlidir. Avarız vergileri içerisinde sayılsa da, bir vergi olmayıp reaya bir satış zorunluluğu getiren iştira, sürsat uygulamasına kıyasla, devletin belirlediği değil, piyasada oluşmuş bulunan fiyatlar üzerinden bir satma zorunluluğunu içerirdi (Tabakoğlu, 1985: 160). Ancak sürsatta olduğu gibi, iştira da nakdi bir yükümlülüğe dönüştürülerek, vergi halini alabilmekteydi.

40. Donanmanın ihtiyaçlarının temini çok büyük harcamalar gerektirdiğinden bu tür bir vergiye ihtiyaç duyuldu. 200 kadırgadan oluşan bir donanmada en az 22.000 kürekçiye ihtiyaç duyulması ve bunların ancak sınırlı bir bölümünün *forsa* adı verilen esir ve mahkumlardan karşılanabilmesi, devleti bu tür bir bedenen ödenen vergiye başvurmayla mecbur bıraktı (İnalçık, 2000: 137). Öte yandan bu vergi yer ve döneme göre *tersane bedeliyesi*, *kalyoncu bedeliyesi*, *gabıyar (yelkenci) bedeli*, *bedel-i asakir-i bahriye ve kürekçiyan avarızı* gibi adlar da alırdı (Karamursal, 1989: 183).

41. Avarız haneleri, kaza düzeyinde müfredat defterleri adı verilen defterlere kaydedilirdi. Bu defterler, sancaklarda bir araya getirilerek, Mevkufat Kalemî'nde toplanır ve vergi tarhi da bunların üzerinden yapılırdı (Tabakoğlu, 1985: 154).

42. Diğer yandan cizye şer'î bir vergi olsa da özel olarak bu verginin tahsili ile görevli kişiler İslam Devleti'nin ilk yıllarında ortaya çıkmamıştı. Bu dönemde cizye tahsilini gayrimüslim kabile reisleri veya bu işle görevlendirilen memurlar yapardı. Cizyedar vb görevliler ise ilk defa Halife Ömer döneminde görüldü (Erkal, 1993: 44). Bu memurlara başlangıçta harâci veya haraççı dendi, ancak verginin adının cizye olarak yerleşmesinden sonra, cizyedar adı verilmeye başlandı (İnalçık, 1993: 45). Devlet-i Aliyye uygulamasında, verginin gelirler içindeki önemine binaen cizyedarlar özenle belirlenir, yeteneksiz kimselerin bu görevi almamasına azami dikkat sarf edilirdi (Ercan, 1991: 375). Bu verginin tahsili görevini 17. yüzyılın ortalarına kadar kapıkulu arasından sipahiler ele geçirmiş bulunmaktaydılar (Ursinus, 2018: 544). Öte yandan, cizye tahsilinin mültezimlere bırakılması çok nadir görülürdü (İnalçık, 1993: 45). Bu istisnalara örnek olarak Kıptilerden tahsil edilen cizye verilebilir (Çakır, 2006: 186).

43. Eflak, Boğdan, Erdel ve Dubrovnik, bedel-i cizye adı altında cizye vergisini maktu cizye adı altında, bu yerlerin Devlet-i Aliyye idaresine geçmesinin ardından anlaşma ile belirlenen sabit bir miktar olarak ödemişlerdi. Ayrıca Mısır, Bağdat ve Basra eyaletlerinin ödeyecekleri cizye de maktû olarak belirlenmişti ve bunların merkeze yolladıkları irsaliyelerin içerisinde yer almıştı (Tabakoğlu, 1985: 136).

44. Buna karşılık Emeviler döneminde ruhban sınıfından olanlardan cizye vergisi alınmıştı. Ayrıca, halk arasında yaşayan (münzevi bir hayat yaşamayan) din görevlilerinden cizye alınacağı konusunda İslam alimleri arasında bir görüş birliği de vardır (Erkal, 1993: 43).

45. Beldiceanu (1985), cizye vergisinin tımar sisteminde tahsil edildiği istisnaî durumlara işaret ederek, Yahyaoğulları ve Yavaoğulları adlı beylerin cizye vergisini tımarlarında tahsil ettiklerini, Akşehir'de tahsil edilen cizyenin ise Yapaoğlu Ali Bey adlı bir kişiye tahsis edildiğini aktarır (Beldiceanu, 1985: 62).

KAYNAKLAR

ACUN, F. (2002). Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması. *Türkler Ansiklopedisi*, cilt 9, ss. 899 - 909.

AFYONCU, E. (2013). Zeamet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. cilt 44, ss. 162 - 164.

AKDAĞ, M. (1979). *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 1*. İstanbul: Tekin Yayınevi, 3. Baskı.

AKGÜNDÜZ, A. (1990). *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuk Tahlilleri 1*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.

AKGÜNDÜZ, A. (2000). İrsadî Vakıf. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. cilt 22, ss. 448-450.

BARKAN, Ö. L. (1943). *15. ve 16. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları, Birinci Cilt: Kanunlar*. İstanbul: Bühraneddin Matbaası.

BARKAN, Ö. L. (1975). "Feodal" Düzen ve Osmanlı Tımarı. *Türkiye İktisat Tarihi Seminerleri Metinler-Tartışmalar (8-10 Haziran 1973)*. Ed. O. Okyar. ss. 1 - 24. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

BARKAN, Ö. L. (1988). *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri 1. cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

BELDICEANU, N. (1985). *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*. (çev.) Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: Teori Yayınları.

BRUMMETT, P. (1994). *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*. ABD: State University of New York (SUNY) Press.

CEZAR, Y. (1986). *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*. İstanbul: Alan Yayıncılık.

COHEN, A. (2001). *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*. Çev. N. Elhüseyni, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

COŞGEL, M. (2013). The Fiscal Regime of an Expanding State: Political Economy of Ottoman Taxation. *University of Connecticut Working Papers*. 2013/28.

COŞGEL, M. & MICELI, THOMAS J. (2006). Tax Collection in History: Public Institutions and Institutional Change in the Ottoman Empire. *International Economic History Congress, Helsinki, 2006*.

ÇAKIR, B. (2006). Geleneksel Dönem (Tanzimat Öncesi) Osmanlı Bütçe Gelirleri. *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*. Ed. G. Mehmet ve Ö. Erol. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.

ÇİZAKÇA, M. (2011). *Islamic Capitalism and Finance*. Edward Elgar. ISBN: 978 0 85793 147 4

DEMİRCİ, M. (2000). İkt. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. cilt 22, ss. 43 - 47.

DURÎ, A. (1991). *İslam İktisat Tarihine Giriş*. İstanbul: Endülüs Yayınları.

ELDEM, E. (2016). Ahidnamelar ve Batı Ticareti. *Geç Osmanlı Tarihi*. Ed. S. Faroqhi, İstanbul: Kitap Yayınevi.

ERGENÇ, Ö. (2012). *Osmanlı Tarihi Yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

FAROQHI, S. (2003). *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*. Çev. G. Ç. Güven. Özgür Türesay), İstanbul: YKY yayınları.

FAROQHI, S. (1993). *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

GENÇ, M. (2000). İltizam. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. cilt 22, ss. 154 - 158.

GENÇ, M. (2014). Klâsik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar. *Vakıflar Dergisi*. sayı 42, ss. 9-18.

GENÇ, M. & ÖZVAR, E. (2006). Osmanlı Devleti'nde Bütçeler: Merkezi Hazinesinin Yıllık Muhasebe Bilançoları. *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*. Ed. M. Genç ve E. Özvar. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları.

GÖZÜBENLİ, B. (2000). İkt. (Fıkıh). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. cilt 22, ss. 49 - 52.

GÜÇER, L. (1987). XVI. - XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası. *Türk İktisat Tarihi Yıllığı 1*. ss. 1 - 128.

GÜNAY, H. M. (2012). Vakıf. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. cilt 42, ss. 475-479

HATEMİ, H. (1997). Vakıf Kurumuna Hukuk Tarihi Açısından Genel Bir Bakış. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası. 55(4), ss. 111 - 128.

HOWARD, D. A. (2011). Osmanlı Nasihatname Türleri ve Mit. *Erken Modern Osmanlılar*. Ed. V. Aksan ve D.

Goffman, İstanbul: Timaş Yayınları.

HOURANİ, A. (2005). *Arap Halkları Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

İLHAN, M. (1987). The Process of Ottoman Cadastral Surveys During the Second Half of Sixteenth Century: A Study Based on the Documents from Muhimme Defters. *A.D. Xenopol*. 24(1).

İNALCIK, H. (1959). Osmanlı'da Raiyyet Rüsumu. *Bellesten*. 23(92).

İNALCIK, H. (1993) Köy, Köylü ve İmparatorluk. *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*. İstanbul: Eren Yayınları.

İNALCIK, H. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1. Cilt: 1300 - 1600*. (ed.) Halil İncalcık ve Donald Quataert, İstanbul: Eren Yayınları.

İNALCIK, H. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300 - 1600)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İNALCIK, H. (2012). Tımar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. cilt 41, ss. 168 - 173.

İNALCIK, H. (2017). *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar 4*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. basım.

İNALCIK, H. (2018). *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar 1*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 61. basım.

İPŞİRLİ, M. (1999). Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı. *Osmanlı Devleti Tarihi*. İstanbul: Feza Gazetecilik.

KAL'A, A. (1995). Esnaf. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. cilt 11.

KALLEK, C. (1997). Haraç. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. cilt 16, ss. 71-88.

KALLEK, C. (1998). Hisbe. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. cilt 18, ss. 133 - 143.

KARAMAN, K.; PAMUK, Ş. (2010). Ottoman State Finances in European Perspective, 1500-1914. *The Journal of Economic History*. 70(3), ss. 593-629.

KARAMURSAL, Z. (1989). *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KARPAT, K. (2006). *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*. Ankara: İmge Yayınevi.

KÖYMEN, O. (2007). *Sermaye Birikirken*. İstanbul: Yordam Yayınları.

KUCUR, S. S. (2000). İkta (Selçuklular). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. cilt 22, ss. 47 - 49.

KUNT, M. (2018). Bâb-ı Hümayun ve Diğer "Kapılar". *Osmanlı Dünyası*. Ed. C. Woodhead, Çev. G. Ç. Güven.

ss.145-160. İstanbul: Alfa Yayınları

KÜTÜKOĞLU, M. S. (1999). Osmanlı İktisadî Yapısı. *Osmanlı Devleti Tarihi Cilt 2*. İstanbul: Feza Gazetecilik, ss. 513-651.

MANTRAN, R. (1995). *XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*. Ankara: İmge Kitabevi.

MURPHY, R. (1990). Ottoman Census Methods in the Mid-Sixteenth Century: Three Case Studies. *Studia Islamica*. 71, ss. 115 - 126.

NALBANTOĞLU, H. Ü. (1975). Osmanlı Toplumunda Tarım Teknolojisi, Artı Ürün ve Kent Ekonomisi. *Türkiye İktisat Tarihi Seminerleri Metinler-Tartışmalar (8-10 Haziran 1973)*. Ed. O. Okyar, ss. 33-65. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

ÖNER, E. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare*. Ankara: Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, yayın no 2005/369, 2. Baskı.

ÖZ, M. (2007). Reâyâ. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. cilt 34, ss. 490 - 493.

ÖZ, M. (2010). Tahrir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. cilt 39, ss. 425 - 429.

ÖZVAR, E. (2007). Osmanlılar (Mali Yapı). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. cilt 33, ss. 521 - 525.

PAMUK, Ş. (2006). Osmanlı Devletinin İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi. *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*. Ed. M. Genç ve E. Özvar. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.

PAMUK, Ş. (2007). *Osmanlı - Türkiye İktisadî Tarihi (1500 - 1914)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

SANDER, O. (1987). *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

SOLAK, İ. (2013). Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı. *Osmanlı Teşkilat Tarihi*. (der. Tufan Gündüz), Ankara: Grafiker Yayın, ss. 83 - 117.

SUCESKA, A. (1985). Malikâne. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. 41(1-4).

TABAKOĞLU, A. (1985). *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

TABAKOĞLU, A. (2010). *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

TABAKOĞLU, A. (2016). *Osmanlı Mâlî Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

TOPRAK, Z. (1988). İktisat Tarihi. *Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600 - 1908*. (ed.) Sina Akşin, İstanbul: Cem Yayınevi.

TURAN, O. (1997). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

URSINUS, M. (2018). Osmanlı Mali Rejiminin Dönüşümü. *Osmanlı Dünyası*. (ed.) Christine Woodhead, İstanbul: Alfa Yayınları.

WERNER, E. (2014). *Büyük Bir Devletin Doğuşu: Osmanlılar (1300 - 1481)*. İstanbul: Yordam Kitap.

YEDİYILDIZ, B. (1999). Osmanlı Toplumunu. *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. (ed.) Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: IRCICA Yayınları, ss. 441 - 512.

YENİÇERİ, C. (1991). Bâc. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. cilt 4, ss. 411-413.

YI, E. (2004). *Guild Dynamics in Seventeenth-century Istanbul: Fluidity and Leverage*. Leiden: Brill.